

А. Я К О В Л І В

ПАРИЗЬКА ТРАГЕДІЯ

25. травня 1926 року

(До процесу Шварцбарда)

Видання Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму
св. Симона в Парижі
Париж 1958

КОМІТЕТ БУДОВИ ХРАМУ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
В ПАРИЖІ

ГРАМОТА

ПОХВАЛЯЄМО ПОБОЖНОГО (НУ)

ПАНА (ПАНЮ)

ЗА ЙОГО (ЇЇ) ЖЕРТВУ . . . . ФР.

ВАРТОСТІ . . . . ЦЕГОЛ . . . .

НА ПОБУДОВУ ХРАМУ У АПЦ В ПАРИЖІ

ЗА БУДІВЕЛЬНИЙ КОМІТЕТ

ГОЛОВА:

СЕКРЕТАР:

М. Швак
— члн

М. Кучер
195

ЦЕРКВА ВСІХ СВЯТИХ КИЇВО — ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

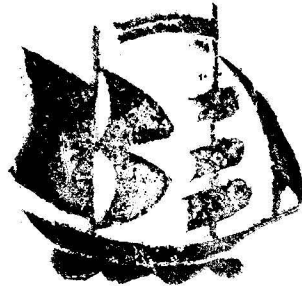
ПОБУДУЙ ХРАМ МЕНІ
А ВОРОТА НЕБЕСНІ ВІДЧИНЯТЬСЯ
ПЕРЕД ТОБОЮ

А. Я К О В Л І В

ПАРИЗЬКА ТРАГЕДІЯ

25. травня 1926 року

(До процесу Шварцбарда)

diasporiana.org.ua

Передрук із „Збірника пам'яти Симона Петлюри (1879—1926)“,
Прага, 1930 року.

Суд присяжних Парижу (Cour d'Assises de la Seine) давно вже вславився своїми випадковими вироками, рідко караючими, найчастіше виправдуючими, в більшості випадків — несподіваними, незалежними ні від злочину, ні від особи злочинця, ні від мотивів злочинної дії, ані від міри виявлення злочинної волі. За останні роки публічна опінія Франції дуже негативно поставилася до такої мінливості та нестійкості у виявленні правосуддя присяжними суддями, що звели Паризький суд до рівня звичайних драматичних публічних вистав. Причину цього явища, звичайно, шукають в організації інституту присяжних, в хибах існуючої карної системи та карного процесу, а головне, в тих нездорових і шкідливих звичаях, які глибоко вкорінилися, особливо серед адвокатури, та які ще більше підкреслюють усі негативні риси французького карного процесу. Доля судила нам, українцям, так би мовити, практично ознайомитися з французьким судом присяжних та на собі самих відчуті всі його негативні сторони, під час процесу над вбивцею С. В. Петлюри Шварцбардом.

Зовнішні обставини вбивства С. В. Петлюри на перший погляд здаються нескладними. Як відомо, С. В. Петлюра остаточно оселився в Парижі восени 1924 р. У Латинському кварталі, біля Сорбони, на вул. Тенар наймав він дві скромні кімнати; в одній мешкав сам,

в другій містилися його дружина, Ольга Опанасівна, та донька Леся. Жила сім'я С. В. скромно, тихо й бідно. Своєї кухні не мали, а ходили обідати до малих ресторанів, яких так багато в Латинському кварталі. Звичайно виходили на обід всі троє разом, виключаючи випадки, коли хто з них недужав або з інших причин не міг вийти. 25. травня 1926 р. через хворобу дружини С. В. Петлюра вийшов сам один і пішов до ресторану Шартъе, на вул. Расін, що знаходиться на віддалені 3-х кварталів. Було біля 1-ої години дня. Пробувши з годину в ресторані, С. В. вийшов, пройшов помалу кілька кроків по вул. Расін і спинився біля столика з книгами книгарні Жібер, що міститься на розі вул. Расін і бульвару Сен-Мішель. Він часто так робив: після обіду, проходячи мимо книгарні, спинявся та розглядав виставлені книги. В цей мент з протилежного боку вул. Расін, перейшовши її, наблизився до С. В. суб'єкт, вдягнений у робочу білу блузу, без шапки, назвав С. В. по імені, а коли С. В. повернувся до нього лицем, вихопив з кишені револьвер, який держав напоготові, і почав стріляти, цілячись у С. В. Перша куля попала С. В. у праве плече і, хоч зробила поверхову рану, але від удару й несподіванки С. В. сильно відкинувся назад, піднявши руку, в якій тримав палицю, втратив рівновагу і впав на коліно, а потім на тротуар. Наступні кулі влучили С. В., коли він

лежав на землі та ще намагався підвестися: друга куля попала в підборіддя з правого боку, зробивши поверхову рану, третя й четверта кулі вдарили в живіт з правого боку та, йдучи справа наліво й згори наниз, пробили наскрізь живіт та вийшли нарівні лівого клубу. Хоч ці дві кулі зробили тяжкі рани в кишках, але не вони заподіяли смерть, — смертельним стрілом був лише п'ятий стріл, куля якого вдарила в груди спереду, зліва, на висоті серця, пробила ліву легеню, серце й вийшла нарівні останнього міжребра. Вона викликала великий вилив крові у плевральну, праву й ліву та передсердечну області і таким чином стала причиною швидкої смерті. Шоста й сьома кулі попали в брук. Публіка, що проходила тут, при перших же стрілах розбіглася, а коли прибіг на стріли агент поліції, то вбивця вже перестав стріляти, бо гільза від сьомої кулі залишилася в револьвері й перешкодила зробити восьмий, останній стріл. Агент поліції відібрав у вбивці револьвер, а публіка кинулася на вбивцю та почала його бити. Лише за допомогою кількох агентів вдалося оборонити вбивцю та відвезти до комісаріату поліції. С. В. Петлюру, що лежав на тротуарі непритомний, було одвезено до шпиталю, де він, не приходячи до пам'яті, упокоївся о 2-й годині 40 хв. дня.

На допиті в поліції вбивця заявив, що звать його Самуїл (Шелом) Шварцбард, що він натуралізований французький громадянин, жидівської національності, родом із Смоленська, та що він убив С. В. Петлюру, бажаючи помститися за жидівські погроми на Україні 1919—1920 рр. При таких обставинах сталася ця трагічна для народу українського подія: Голова Директорії й Головний Отаман військ УНР, провідник національного українського визвольного руху, С. В. Петлюра, став жертвою підлого, ганебного вбивства на вулиці Парижу, серед білого дня, де його, самотного й беззбройного, підстеріг невідомий йому вбивця.

Обставини самого вбивства С. В. Петлюри були, дійсно, нескладні, проте особа вбивці та дійсні мотиви вбивства

для всіх здавалися темними та загадковими: хто він був, отой Самуїл Шварцбард, що взяв на себе ролю месника за жидівську націю, на якому праві, за чийм мандатом? Чи була доля правди в його заяві, що він помстився за жидів, погромлених на Україні в рр. 1919—1920? І чому він чекав зівсюю помстою так довго, чому не мстився на Україні, в Польщі, в інших країнах, де перебував протягом 7-ми років С. В. Петлюра, а здійснив свій акт у Парижі? Подібні питання ставив собі кожний, хто ближче зупинявся на вбивстві, і не находив задовольняючої відповіді. Щодо українського громадянства на еміграції, то воно інтуїтивно, однодушно, при перших же звістках про вбивство, висловилося за те, що вбивство С. В. Петлюри є актом помсти й самооборони з боку гнобителів українського народу — російських большевиків, які, поклавши на жиду Шварцбарда dokonання акту вбивства, намірялися не тільки фізично знищити незломного борця за визволення України, яким був С. В. Петлюра, але разом із тим заплямувати чесне ім'я його обвинуваченням у погрмах жидів та за одним заходом дати можливість вбивці, сховавшись за лаштунки політичних мотивів, врятувати голову від гільйотини. Це був пекельний, хитро розроблений план, при розраховуванні якого було взято під увагу все: і спритність большевицьких агентів та провокаторів, і байдужість щодо самоохорони С. В. Петлюри, і зручне спровокування жидівських націоналістичних кіл, і хиби французького процесу, і милосердя присяжних суддів Парижу, і багато інших мотивів. Така була загальна opinia українського громадянства відносно вбивства і його дійсних авторів, і вона лишилася й тепер незмінною після процесу над вбивцею Шварцбардом, після винесення судом оправдуючого вироку. Хоч і не вдалося ще в'яснити остаточно багатьох фактів та деталей, але й те, що вже в'яснилося під час і після процесу, показує, що українське громадянство не помилилося. В дальшому викладі постараємося зібрати докупи, зв'язати та безсторонньо висвітлити всі

факти, що торкаються особи вбивці, його спільників і самого вбивства.

Самуїл Шварцбард жидівської національності, народився в Смоленську, в Росії, р. 1886. Виріс він на Україні, в Балті, куди батьки його переїхали з Смоленська. Року 1905, після «погрому в Балті», як оповідав Шварцбард на суді, Шварцбард нелегально виїхав закор-

кументально, і сам Шварцбард на суді признав факт засуду до каторжної тюрми, але оправдувався тим, що нібито його засуджено не за крадіжку, а за «анархізм». Року 1910 Шварцбард з'явився в Парижі, тут він оженився, відкрив склеп годинників і жив, але ближчих подробиць його побуту за цієї доби не було висвітлено. На початку

дон. Року 1908 він опинився у Відні, де з ним трапилася прикра історія, а саме: його було спіймано в склепі, при вломі до каси з грошима. За це він дістав 4 місяці каторжної тюрми; спокутувавши кару, Шварцбард виїхав до Будапешту року 1909, але спійманий знов у спробі незаконного присвоєння чужої власності був адміністративно висланий за межі Австрії. Ці факти під час попереднього слідства були стверджені до-

світової війни Шварцбард добровольцем вступив до чужоземного легіону, а потім перейшов до пішого французького полку, був поранений і року 1916 зовсім покинув військо. Восени р. 1917 Шварцбард з жінкою та ще з деякими росіянами, що служили у французькій армії, виїхав на пароплаві «Мельбурн» до Росії. При цьому, щоб потрапити на пароплав самому та ще й жінку привезти, він зголосився до російської вій-

ської місії та назвав себе «політичним російським емігрантом». Потім, на попередньому слідстві й на суді він стверджував, що виїхав до Росії в складі «французької військової місії», яка мала на меті піднести стійкість російської армії. Заява Шварцбарда була перевірена по документах французького військового міністерства і не тільки не підтвердилася, а навпаки, були виявлені цікаві подробиці, а саме, під час переїзду Шварцбард і ще кілька його товаришів провадили большевицьку пропаганду на пароплаві, були арештовані й передані російській владі по приїзді до Архангельську. У вересні 1917 р., як каже Шварцбард, він з французькою місією «прибув до Петрограду». Тут, як заявив він судовому слідчому, 22. 12. 1926 р., і на суді, його застала «російська революція», після чого він «вступив до російської армії», одержав відпустку на 4 місяці й виїхав до Балти, а потім до Одеси. З приводу цієї заяви адвокат Кампінкі задав йому питання, чи значить це, що Шварцбард вступив до червоної армії, але тут на допомогу Шварцбардові виступив його оборонець, адв. Торес і постарався заплутати справу так, що вийшло, нібито Шварцбард вступив до «російської армії», бо, мовляв, у вересні 1917 р. ще не було большевицької червоної армії. Притиск було зроблено на дату прибуття до Петрограду — вересень 1917 р.; тим часом з заяви Шварцбарда, що ми навели вище, — протоколу слідчого судді й стенограми — цілком ясно і недвозначно виходило, що він прибув до Петрограду у вересні 1917 р., що в Петрограді ж його застала «російська революція», себто большевицький переворот у жовтні того ж року, і що вже після цієї «революції» він вступив до «російської армії», отже, дійсно, до червоної большевицької армії, а не до армії Керенського. Що Шварцбард був у червоній армії, про це є ще й інші докази. При допиті у слідчого і на суді Шварцбард заявив, що він потім перебував в Одесі, а також їздив і по інших містах України та бачив погроми. На суді ще він додав, що їздив з

якимсь нібито «санітарним відділом», який давав допомогу жертвам погромів. Всі ці заяви Шварцбарда були неправдиві, вигадані вже перед судом, бо зараз по повероті з України він писав зовсім не те в одному американському часописі: він там вмістив свої спомини з перебування на Україні 1917—1919 рр., при чому одверто й не ховаючись описував, як він служив у червоній большевицькій армії та як їздив по Україні з карними большевицькими загонами. Непрямо, дещо замовчуючи, він ствердив це й на суді, розказавши епізод, який стався в с. Жидівська Гребля. Якраз цей епізод майже буквально зараз після вбивства С. В. Петлюри було надруковано в російському тижневику «Новая Нива», що виходив у Ризі. Але там цей епізод починається так: «Когда мы оперировали в Киевской губ.», а закінчується: «Слезы бѣднаго стараго еврея (нібито жертви погрому) прожгли мою красноармейскую шинель...» Що Шварцбард був у червоній армії, навіть на чолі окремого відділу, що робив екзекуції над селянами, про це він признався Добковському. Отже наведені факти категорично підтверджують, що Шварцбард уже з р. 1917 був у зв'язку з большевиками і що служив у червоній армії на Україні. Але Шварцбард не залишився на Україні, а вернувся до Парижу. З'явився Шварцбард у Парижі р. 1920, винайняв знов магазин годинників і почав «працювати». Тут він увійшов у зносини з анархістами різних відтінків і толків і влаштував у себе «явочну» квартиру їх. Знався він з відомою анархісткою Еммою Гольдман, Волнім, Беркманом, а потім навіть з Махном і його оточенням. Його переконання як анархіста, його байдужість до релігійних питань («я жид, але невіруючий», заявив він слідчому) не перешкождали йому підтримувати тісні зносини з жидівськими крайніми націоналістами, сіоністами, та перед експертами, що досліджували його психічний стан, — удавати з себе релігійного фанатика, якого пророк Ісай, як він сказав, послав на помсту за жидів. Як жив і що робив Шварцбард у Г'юїжі до кінця 1925 р., невідомо.

мо: його сусіди нібито вважали його за тихого, скромного працівника, товариші-анархісти за відданого ідеям анархізму анархіста-бойовника, а сіоністи — за доброго націоналіста-жида. В цей же час він закріпив своє перебування у Франції тим, що виклопотав собі натуралізацію і став французьким громадянином.

Року 1925 С. Петлюра проживав у Парижі і тоді ж почав виходити «Тризуб». Ці факти скоро стали відомі громадянству, як нашому, так і росіянам, жидам і більшовикам, і зробили на останніх певне враження. В Парижі заклалася змінівіхівська громада з більшовистуючих українців, до неї ж пристав і «Comité d'action» Галина. Цим організаціям було поставлене завдання слідкувати за діяльністю С. В. Петлюри і його оточення та інформувати відповідні більшовицькі кола. І вони взялися за роботу. Почали видавати в Парижі часопис «Українські вісті» і в кожному числі друкувати результати свого слідкування, шпигунства і своїх «домислів» про УНР і С. В. Петлюру. Результати праці змінівіхівських шпиків у Парижі були передані до Харкова й Москви: в березні 1926 р. Чубарь у Харкові і потім у Москві згадав про УНР, про С. В. Петлюру, зазначаючи небезпеку, яку уявляє діяльність С. В. Петлюри для советів. Очевидно, в цей момент більшовики вже міркували над тим, як цю небезпеку усунути. За тиждень до вбивства вийшло в Парижі число більшовицького часопису «Українські вісті» спеціально присвячене нападам на С. В. Петлюру за договір 21 квітня 1920 р.; в цьому числі для відповідного вжитку було вміщено два портрети: Пилсудського і Петлюри, за написом: «Це — пан..., а це — його наймит.» Після підготовчої акції по шпигунству за С. В. Петлюрою і його оточенням та кампанії в пресі, прийшов час і для здійснення виробленого плану знищення С. В. Петлюри. Вже після процесу Мельгунов опублікував у російському журналі «Борьба за Росію» звістку про те, що один з більшовицьких провокаторів, який, між іншим, влаштував подорож В. Шульгина

до Росії й який потім утік до Фінляндії, признався (признання було запротокольоване), що плян убивства С. В. Петлюри виробили чекісти, і назвав їх. Можливо, що це була правда, але на підставі зізнань свідків і даного при свідках признання, можна з певністю сказати, що справою виконання пляну вбивства С. В. Петлюри керував і брав безпосередню активну участь таємний більшовицький агент — Михайло Володін.

Росіянин по національності, М. Володін з'явився закордоном ще р. 1920, прибувши з Сибіру до Чехії. Потім він перебрався до Галичини, до Львова, де знався з москвофілами та прозавид розвідку на користь советів і таємну більшовицьку агітацію серед українського війська. З Галичини він перебрався до Закарпатської України, а звідтиль до Праги, де зв'язався з більшовицькою місією та займав важливу посаду посередника між місією і місцевими комуністичними організаціями. За причетність до комуністичного повстання в Кладні, біля Праги, Володіна було розпорядженням влади вислано з Чехії. Року 1922 він з'явився в Берліні, де видавав себе за російського монархіста; там через посередництво лівого с.-р. Штейнберга познайомився він з колишнім більшовицьким підкомісаром, давнім лівим соціалістом-революціонером Добковським. В Берліні Володін також працював у більшовиків. До Парижу Володін прибув, як свідчить Микола Шаповал, 8. серпня 1925 р.; тут на конгресі французької соціалістичної партії познайомився з Шаповалом і оселився в його помешкані. Прожив у Шаповала 1,5 місяці, потім переїхав до готелю, а далі зник на цілих чотири місяці. На початку січня 1926 р. він знов з'явився до Шаповала; в цей час Володін мешкав у соціаліста проф. Неймана, біля Парижу. Невдовзі після свого приїзду до Парижу Володін познайомився з Шварцбардом. Звів його з Шварцбардом Добковський, який прибув до Парижу раніше і вже був знайомий з Шварцбардом, як анархістом, власником «явочної» квартири, де збиралися анархісти. Добковський позна-

Йомив Володіна з Шварцбардом, як він сам признав, через те, що Володін удавав з себе безробітного, який потребує допомоги чи праці. З того часу Володін мало не щодня відвідував Шварцбарда, як свідчить про це Шаповал. Цікаво зазначити тут, із слів Добковського, що при відвідуванні Добковським Шварцбарда в справі роботи для Володіна, себто ще в кінці 1925 року, Шварцбард уже тоді просив його добути через соціаліста-революціонера Шрейдера або через В. Винниченка адресу С. В. Петлюри в Парижі.

Чи таким способом познайомилися Шварцбард і Володін, як ми тут подали, спираючись на зізнання Шаповала й Добковського, невідомо, але з цього моменту, дійсно, поруч з Шварцбардом на сцену виступає і Володін. В першу чергу їм треба було знати адресу С. В. Петлюри. Адресу, як ми бачили, шукає Шварцбард, запитує, як він сам признався, багатьох осіб; по цілому Латинському кварталі снують змінюхівці, на чолі з Норичем-Дзиковським, секретарем змінюхівської організації, Галіп та інші. Нарешті, Володін бере на себе обробити генерала Миколу Шаповала та довідатися від нього і про адресу, і про децю інше. 15. лютого 1926 р. Шаповал оселився в Латинському кварталі в домі ч. 13 на вул. Сомерар, дуже близько від квартири С. В. Петлюри, що була на вулиці Тенар. З цього дня, як оповідає Шаповал, Володін став учащати до нього, «а за місяців два до вбивства став ходити майже щодня, а часом і двічі на день». Володін часто став заводити розмови з Шаповалом про С. В. Петлюру, при чому, то заступався за Петлюру, коли Шаповал ганив його за «польську політику», то погоджувався з Шаповалом, ганив С. В. Петлюру і все розпитував і розпитував Шаповала, де живе С. В., коли й як можна з ним побачитися, а проходячи з Шаповалом вулицями Лагінського кварталу, ставив йому руба запитання, нехай скаже, «де тут мешкає С. В. Петлюра». Володін бажав навіть потрапити на з'їзд українських емігрантських організацій, що відбувався в травні 1926 р., але Шаповал відмовився до-

бути білет для Володіна і його «товариша». В цю добу і Шварцбард, і Володін уже знали в лице С. В., бо, як зізнався у слідчого покійний професор В. Коваль, 14. чи 15. квітня 1926 р., коли проф. Коваль з С. В. Петлюрою і А. М. Ливицьким сиділи в кафе в Булоні, то він спостеріг, що за С. В. слідували троє, в їхньому числі одна дама, які потім, коли С. В. і А. М. вийшли і сіли до трамваю, вийшли і собі слідом за ними, сіли в авто й наказали шоферові по-російському, щоб він їхав слідом за трамваем. На очній ставці з Шварцбардом В. Коваль пізнав Шварцбарда і заявив, що він був в числі тих «трьох», що слідували за С. В. в Булоні. Коли б були показали проф. Ковалеві й Володіна, то чи не впізнав би він у ньому ще одного з «трьох», що слідували разом з Шварцбардом?

У квітні 1926 р. група українських соціалістів-революціонерів Микити Шаповала видала в Празі літографовану летючку-брошурку, в якій було наведено неповний і неточний текст договору з Польщею р. 1920 та військової конвенції з коментарями, де в гострих виразах було зроблено напад на С. В. Петлюру за «віддачу Польщі Галичини і Волині», названо його «польським васалом, агентом», навіть кинута загроза «внищення до ноги» українським народом «української влади», а всяку «підтримку С. В. Петлюрі» названо «злочином». Цю брошурку було переслано і до Парижу ген. Миколі Шаповалові, який тут стояв на чолі «Української громади», групи емігрантів, орієнтації Микити Шаповала. В своїх зізнаннях, написаних на закінченні процесу, Микола Шаповал заявляє, що на прохання Володіна, він дав йому два примірники цієї брошурки. «Цієї брошурки ніхто, крім мене, не мав у Парижі», признався М. Шаповал. Володін, як і треба було чекати, взятих примірників не повернув Шаповалові, хоч і обіцяв це зробити протягом 4-х днів. І от — один примірник цієї брошурки опинився в руках Шварцбарда і був знайдений при трусі в його помеш-

к анні! Ясно, що Шварцбард міг дістати цю брошурку тільки від Володіна.

Далі, як признався Володін Добковському, Володін з Шварцбардом напередодні вбивства, 25. травня, обідали разом у ресторані на вул. Расін і бачили там дружину С. В. — Ольгу Опанасівну з донькою Лесею.

Наступило 25. травня 1926 р. В цей день дуже рано Володін прийшов до Шаповала, недовго побув і вийшов близько 10-ї години. В ресторанах біля Сорбони й на рогах вулиць знаходилися на своїх місцях зміновіхівські шпики. Як тільки побачили вони, що С. В. вийшов з дому на обід сам один, зараз же дали знати Володіну і хтось із них викликав по телефону Шварцбарда. Шварцбард, вийшовши до сусіднього skleпу, до телефону, вернувся до хати й негайно ж вибіг з дому, як стояв, у білій робочій блузі, без капелюха, не схотівши поснідати, хоч сніданок, як призналася жінка його, вже готовий стояв на столі. Від бульвару Менільмонтан, де мешкав Шварцбард, до ресторану на вул. Расін, де обідав С. В. Петлюра, буде приблизно близько 1,5—2 кілометра і можна було переїхати підземною залізницею, але з пересадкою, протягом 20—25 хвилин. О 1-й год. дня Шварцбард уже був на вул. Расін. Тут його зустрів Володін, передав йому, що С. В. Петлюра знаходиться в ресторані, одержав від нього лист для пневматичної пошти, до якого Шварцбард тут же олівцем дописав, що «його акт має сьогодні завершитися», і став чекати завершення акту. А коли вбивство було dokonane й Шварцбарда було арештовано, о год. 2,15, тоді Володін попрямував до поштового бюро біля Готель де Віль і кинув там лист, на якому поштовий урядовець поставив штемпель «14,35 г. 25. X. 26.». Хоча біля місця вбивства знаходилося поблизу аж три інших поштових бюро, але Володін вибрав найдалше, і то тому, що, як справедливо зазначає Шаповал, Володін зле орієнтувався в Парижі, ходив і їздив, керуючись більше пам'яттю зору й не знав жадного з околичних поштових бюро, крім бюро біля

Готель де Віль, біля якого часто сівав у метро, щоб їхати до проф. Неймана або до Шварцбарда. Таким чином, пневматичний лист був ще одним неперечним доказом близької участі Володіна в убивстві С. В. Петлюри. Вкинувши лист о год. 2,35 дня, Володін знов пішов до Шаповала. Цей зустрів Володіна на вулиці, бо вийшов з дому до кондиторської купити хліба до чаю. Було, як свідчить Шаповал, біля 3,30 год. дня. Разом пішли вони до кондиторської, що знаходиться на розі вул. Расін і бульвару Сен-Мішель, себто в кількох кроках від місця вбивства. Володін залишився на вулиці, а Шаповал увійшов до кондиторської і тут почув розмову серед публіки, що поблизу на вул. Расін вбито якогось «руського генерала», імені якого ніхто не міг назвати. Вийшовши на вулицю, Шаповал оповісте, що чув, Володіну. На це Володін «в якомусь нервовому стані» відповів: «це певно Петлюра». Вертаючись до Шаповала, Володін запитав, чи є хтось у нього, і коли довідався, що є Стасів і інші, просив Шаповала не казати Стасіву, що вбито Петлюру, а то «він, як галичанин, зрадіє». Так добре Володін був поінформований у відносинах між українцями з оточення Миколи Шаповала*). На другий день 26. травня знов прийшов до Шаповала Володін, застав у нього Стасіва й Карбовського і, тримаючи в руках пачку російських часописів «в якомусь нервово піднесеному стані» заявив, що вбито Петлюру, що ось, він тільки що довідався про це з часописів. Далі Шаповал оповідає, що почалася розмова про вбивство, під кінець якої, коли на прохання Шаповала Стасів знайшов на пляні Парижу вулицю, на якій має квартиру Шварцбард, Володін «чомусь-то в цю хвилину дивно зблід і на лиці з'явилися червоні плями». Коли відійшли Стасів і Карбовський, то Володін признався Шаповалові, що Шварцбард був його

*) Як переказав потім проф. Нейман Шаповалові, Володін в 7 год. вечора в день вбивства оповів Нейманові і його дружині, які мешкали в Шампіні під Парижем, що вбито С. В. Петлюру.

знайомий, в якого він часто бував. Всі вищенаведені факти разом з відомостями, які одержав Шаповал від інших осіб про те, що Володін бував у всіх емігрантських колах, починаючи від монархістів і кінчаючи анархістами (група Махна), та мав зносини з большевицькими чекістами, переконали Шаповала, що Володін, коли не був активним учасником убивства, то, принаймні, був добре поінформований в цій справі. Знаючи це все, Шаповал не поривав близьких зносин з Володіним, бажаючи, як він сам пояснює, більше укріпити своє переконання, зустрічається з Володіним і далі, фотографується разом з Володіним і навіть вміщує його статтю в «Українському робітнику» (вересень 1926 р.), який тоді видавав у Парижі. Всі свої спостереження і відомості про Володіна Шаповал, як це він запевняв у своєму зізнанні, «зараз же після вбивства переслав до Праги й оповів деяким особам у Парижі». На жаль, сам Шаповал не визнав потрібним подати ці відомості особам, що близько стояли до цивільного позовника в процесі, а особи, які дістали від нього відомості, як у Празі, так і в Парижі, також замовчали їх. Треба зазначити тут, що Микола Шаповал один раз через Карбовського довів до відома С. В. Петлюри, що за ним слідкують, але Карбовський це доручення виконав якось невдало, бо С. В. Петлюра не взяв попередження під увагу.

В якості свідка Мик. Шаповал у своїх зізнаннях, тричі перед слідчим суддею і два рази на суді (19. і 20. жовтня 1927 р.) не сказав усього, що він знав у справі вбивства С. В. Петлюри. На першому допиті у слідчого судді, 20. липня 1926 р. Шаповал відмовився сказати все, що знав про Володіна і його ролі в убивстві на тій підставі, що суддя не гарантував йому тайну його зізнання. На другому допиті 12. березня 1927 р. Шаповал зізнав лише, що Володін питав його про адресу С. В. Петлюри, що після вбивства він висловив здогад, що вбито Петлюру та що Володін обідав з Шварцбардом напередодні вбивства в ресторані на вул. Расін. На очній ставці з Володіним і Шварцбардом, 23. березня 1927

р., Шаповал висловив здивовання, що Володін, знайомий з Шварцбардом, ні разу йому про це не сказав, хоча ходив до нього мало не щодня, та запитав Шварцбарда, чи той не чув про нього, Шаповала, чи не сидів Шварцбард у тюрмі в Києві разом з Петлюрою (так записано в протоколі, але на суді Шаповал признався, що то Володін сидів у тюрмі), та чи не командував большевицьким полком на Україні. На всі ці питання Шварцбард, розуміється, відповів негативно. Нарешті, на суді Шаповал більшу частину своїх зізнань присвятив виясненню російсько-українських відносин, боротьбі за незалежність, своїй діяльності під час погромів і т. п. Не дивлячись на те, що Шаповал давав свої зізнання в двох судових засіданнях, він так зізнавав, що йому мало часу лишилося на всебічне висвітлення ролі Володіна, а між тим це було головним предметом його зізнань, так важливим для цілого процесу. Він не сказав усього, що знав про Володіна; не засвідчив такого важливого факту, як от, що видана с.-р. брошурка була передана ним Володіну й через Володіна перейшла до рук Шварцбарда (він уже знав тоді, що знайдену у Шварцбарда брошурку він дав Володіну). Але й те, що він сказав на суді, було знищено фактами, яких Шаповал не бажав оголосити, але які все таки стали відомі, бо були оголошені оборонцем Шварцбарда, Торесом, який, очевидно, дістав їх, і міг дістати, лише від Володіна. Ось що сказав Торес у вічі Шаповалові: «Шаповал уже при першому зізнанні у слідчого судді доніс на Володіна, що він грав підозрілу ролі, але тоді він не сказав про ту розмову, що мав з Володіним у день убивства, по обіді. Про це він сказав лише 12. березня 1927 р. Кажуть, що Володін — большевик. Нічого подібного — це приятель свідка Шаповала! Через кілька тижнів після зізнання у суді, в серпні 1926 р., Шаповал фотографується з Володіним на одній фотографії. Ось ця фотографія — це доказ! Дивіться, яка інтимна поза! Большевик Володін і Шаповал! Але ось ще більш яскравий доказ: у вересні 1926 року в журналі, який редагує Шаповал,

публікується стаття Володіна. В журналі ж, який видає в Празі брат Шаповала, 7. жовтня 1926 р. друкується друга стаття Володіна! Це дійсно якийсь виключний свідок, який прийшов сюди обвинувачувати чоловіка, що він є більш-менш замішаний у вбивство С. В. Петлюри, й який у той же час дає цьому чоловікові сторінки свого журналу та фотографується з ним! Володін є другом Шаповала, який доніс на Володіна поліції, після чого фотографувався з ним і взяв його співробітником до свого журналу!» На ці слова Тореса Шаповал відповів, що він з перших же днів був переконаний, що Володін був одним із спільників у вбивстві С. В. Петлюри, але, не зібравши ще всіх відомостей про це, вирішив не поривати з ним добрих зносин, щоб знайти спосіб добути точніші відомості. «Володін, — сказав Микола Шаповал, — настоював на більш дружніх відносинах, які нас в'язали. Через те я фотографувався з ним і опублікував його статті. Під час цих, все більш і більш тісних відносин, які я мав з іншими особами з оточення Володіна (?), я упевнився, що роля Володіна в убивстві С. В. Петлюри була більш важливою. І тоді лише я порвав з ним усякі відносини...» Через те, що Шаповал затаїв факти, якими попікав його Торес, і нікому з адвокатів цивільної сторони чи їхнім дорадникам не оповів, адвокати наші були заскочені несподіванкою і ледве-ледве допомогли Шаповалові сяк-так вийти з тяжкого становища, в яке він сам себе поставив і яке так уміло використав Торес. Але зізнання Шаповала, надто в тій важливій для справи частині, що торкалася участі Володіна, було збите, знівечене і втратило всяке значення в opinіі суду та присяжних.

Коли процес уже закінчувався, Микола Шаповал написав до прокурора листа, в якому просив, щоб його було ще раз допитано на суді. А після оправдання Шварцбарда Шаповал виложив на письмі більш-менш повно своє зізнання, яке думав подати прокуророві й опублікувати в пресі. Чи зробив він це, нам невідомо, але в цьому зізнанні Шаповал вперше відверто і категорично заявив:

«Головна формула мого зізнання в справі вбивства С. Петлюри Шварцбардом полягає в твердженню, що: головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри 25. травня 1926 р. є Володін Михайло, спеціально для цього прибувший до Франції в серпні 1925 р. Що торкається самого вбивці, Шварцбарда, та він або свідомий співучасник одної задуманої справи з Володіним, або став сліпим знаряддям у руках Володіна. До свого глибокого переконання, що головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри є — Володін, я дійшов після ряду дрібніших чи більших фактів, які довелися спостерігати мені в часі перед вбивством, так і після вбивства.» Такого ясного і категоричного зізнання М. Шаповал не дав ні перед слідчим суддею, ні перед судом. Коли б Шаповал на першому ж допиті, не боячись преси, дав ясне зізнання про участь Володіна без жадних застережень, то слідчий суддя поставився б до нього більш серйозно й уважно і безперечно Володін був би притягнений до справи, як спільник Шварцбарда. Навіть коли б Шаповал виконав обіцянку, дану адвокатам цивільної сторони, та більше сказав на допиті 12. березня та 23. березня 1927 р. (для цього адвокати наші настоювали перед слідчим на допиті Шаповала, Добковського і Володіна), то й тоді ще не було б запізно притягти Володіна до відповідальности. Але Шаповал всі ці рази зізнавав частками, не все і не був категоричним у своїх зізнаннях, то й не викликав до себе довір'я.

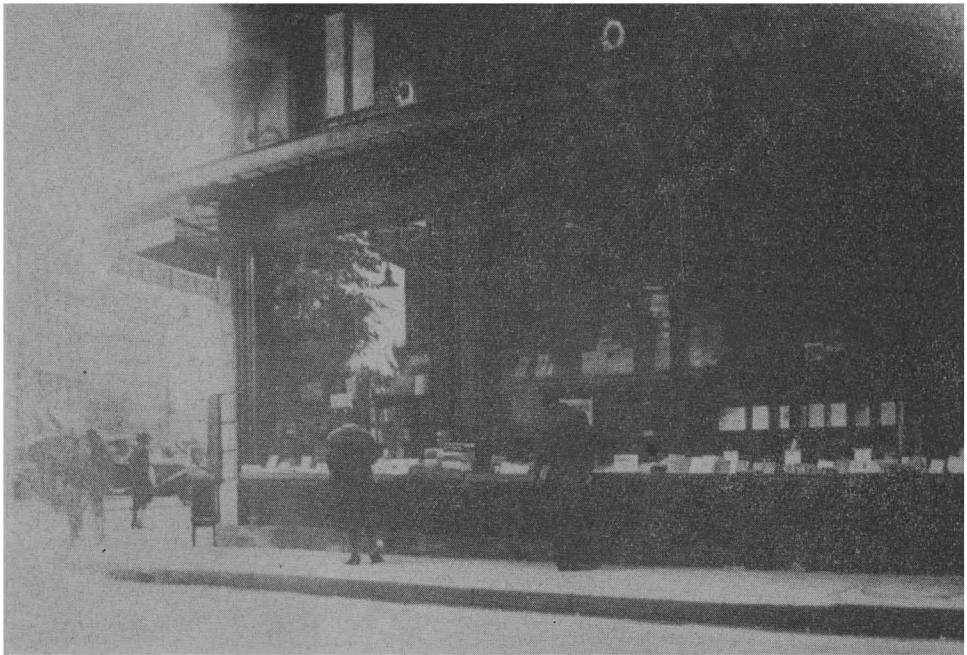
Крім Шаповала про участь Володіна в убивстві С. В. Петлюри знав і свідчив Добковський. Як Добковський познайомився з Володіним і Шварцбардом, ми вже подали раніше. Тут подамо ще наступні подробиці, беручи їх з заяви Добковського й отвертого листа його до прокурора з 18. жовтня 1927 р., які були зачитані на суді 20. жовтня. Добковський був викликаний слідчим суддею на допит 23. березня 1927 р., але на допиті він майже нічого не сказав, нібито з причини загроз Володіна та большевиків, що перші ж його зізнання викли-

чуть репресії над невинними людьми в Москві. Так пояснив своє мовчання Добковський у своїй заяві до прокурора 18.10.1927 р., але в отвертому листі до прокурора Добковський признає, що він вирішив тоді замовчати йому відомі факти через те, що Володін назався соціалістом-максималістом, що він знайшов собі дуже впливових протекторів та що, нарешті, він вжив проти Добковського всякого сорту загроз і прохань. Далі, в цьому отвертому листі Добковський пише, що вневдовзі після вбивства С. В. Петлюри Володін признався йому, що допомагав цьому вбивству. Довідавшись про це, Добковський почав ближче придивлятися до Володіна. Від Володіна він дізнався, між іншим, що він знає Миколу Шаповала, який навіть познайомив Володіна з французьким депутатом-соціалістом Ляфоном. Добковський просив Володіна познайомити його з Шаповалом; Володін згодився, але під умовою, щоб Добковський нічого не говорив Шаповалові про вбивство С. В. Петлюри, бо, мовляв, Шаповал є націоналістом, кепським соціалістом і негативно ставиться до вбивства С. В. Петлюри. Це здалося Добковському підозрілим, він познайомився з Шаповалом і в розмові з ним довідується, що українська інтелігенція й робітники дивляться на вбивство, як на акт ненависти з боку жидів проти українського руху до незалежності. На доказ своїх слів Шаповал послався на націоналістичну жидівську пресу, особливо на газету „Haint“ яка використала процес у своїх шовіністичних цілях. Тоді Добковський вирішив написати статтю проти такого поведження жидівської преси. Але втрутився Володін і порадив Добковському написати брошуру і взятися видати її в Празі. Потім він почав відтягати справу, прохаючи Добковського написати брошуру вже після процесу. Скоро Володін признався Добковському, що він мусів піти до Аусема, большевицького консула в Парижі та просити дозволу на поворот до ССРСР, бо серед ріжних еміграційних кіл у Парижі розповсюдилася чутка, що він допомагав вбивству С. В. Петлюри. Аусем обіцяв йому допомогти ви-

їхати, але, побоюючись, щоб наглий виїзд Володіна з Парижу не скомпромітував консульату, він радив Володіну ще трохи почекаати. В кінці лютого 1927 р. Володін прийшов до Добковського дуже схвильований і заявив, що він змушений негайно тікати з Парижу, бо з певного джерела він довідався, що буде покликаний слідчим суддею на очну ставку з вдовою і дочкою С. Петлюри, і він дуже боїться, щоб вони не пізнали його, бо вони його бачили напередодні вбивства в ресторані, де він обідав разом з Шварцбардом. Добковський негайно ж повідомив про це Шаповала. Перевіряючи з Шаповалом безрезні 1927 р. факти, що торкалися Володіна, Добковський встановив, що Володін не говорить правди про себе, що він не переставав і в Парижі бути агентом ГПУ, яким він був у Празі, що він вдавав лише, що потребує заробітку, бо він розпоряджався значними сумами якраз тоді, коли скаржився, що вмирає з голоду. «Для мене було ясно, — писав Добковський у своїй брошурі, — що Володін помагав Шварцбардові вбити С. Петлюру, і що Шаповал має підстави думати, що Володін, зловживаючи довір'ям його, витяг у Шаповала конфіденціальні відомості про С. Петлюру*.)» Заява Добковського, адресована до прокурора, була зачитана на суді 20. жовтня 1927 р. і викликала таку репліку з боку Шварцбарда: «Я знаю його. Це жид; який грає ролью Юди відносно жидівського народу. Скільки я давав йому, і йому все мало!» Щоб загладити враження, які викликала заява Добковського і слова Шварцбарда, адвокат Торес заявив, що В. Бурцев вважає Добковського за агента-провокатора. Треба сказати, що Добковський у своєму отвертому листі зазначив, що він давно має суперечки з Бурцевим і пояснив чому. На заяву Тореса відповів адвокат Вільм, сказавши, що він про зізнання Добковського зга-

*.) Affaire Petlura-Schwarzbard par E. Dobkovski. Paris, p. 54.

дає у своїй промові**). Надзвичайно важливі зізнання Добковського, як свідка, що досить близько знав Володіна та був знайомий і з Шварцбардом, не були подані Добковським своєчасно на допиті у слідчого судді. Тому він не був включений прокурором у число свідків, які повинні були зізнавати на суді, а його заява, хоч і була на суді оголошена, не мала сили присяжного зізнання. Хоч і позбавлене формальної сили, зізнання Добковського все таки має велике зна-

**) Дійсно, свідок Сліозберг на суді послався на лист В. Бурцева, в якому Бурцев стверджував, що Добковський є агент-провокатор та що Шварцбард не є більшовик, а навпаки «впертий анти-більшовик» (стенограма з 24. жовтня 1927 р.). Справа з цим листом В. Бурцева виявилася пізніше. 25. березня 1929 р. Добковський надрукував у варшавському часописі «Епока» лист, в якому заявив, що після закінчення процесу Шварцбарда він звернувся до Бурцева з листом і запропонував йому подати докази свого твердження, що Добковський є провокатором. Такого ж листа Добковський написав і до Ліги оборони прав людини. У відповідь на що вимогу Бурцев у листах, адресованих до Добковського та до названої Ліги 17.—18. серпня та 26. грудня 1928 р. виразно заявив, що він ніколи Добковського не вважав за агента-провокатора, лише довідавшись, що Добковський має виступити на процесі, як свідок обвинувачення, чим міг спричинитися до вироку, осуджуючого (Шварцбарда), а це було б на руку інтересам українських сепаратистів, тільки тоді він «постановив остерегти суд, щоб Добковському не вірив» (див. «Тризуб», ч. 16—17 за 14. 4. 1929 р.). Ось які способи вжили оборонці Шварцбарда, щоб запламувати свідків противної сторони. А В. Бурцев, цей славнозвісний ворог і знавець російських агентів-провокаторів та великий російський «патріот», кинув свідомо неправдиве обвинувачення на Добковського у провокаторстві, не соромиться признатися в цьому та ще й оправдує своє поведіння мотивами російського патріотизму!?

чення, бо воно стверджує в усьому зізнання Шаповала про ролі Володіна в убивстві С. В. Петлюри. Жадного впливу на процес зізнання Добковського не мало, але він все таки опублікував його, нічого не замовчуючи, в окремій брошурі, яку було цитовано. Про шпигунство за С. В. знали від Шаповала ще Стасів і Карбовський, вони ж бачили Володіна у Шаповала і познайомилися з ним, але ні Стасів, ні Карбовський не зголосилися бути свідками на процесі.

Наведені тут факти, що торкаються Шварцбарда та Володіна й їхні ролі в убивстві С. В. Петлюри, для кожного безстороннього і неупередженого дослідника є безсумнівними доказами того, що вбивство С. В. Петлюри було організоване з наказу більшовиків їхніми таємними агентами і було dokonane при безпосередній участі агента Володіна та червоноармійця Шварцбарда, при чому Володін грав ролі організатора вбивства в Парижі, а Шварцбард убивство dokonав при активній допомозі Володіна та інших більшовицьких агентів і прихильників. Відкрити дійсних авторів та організаторів убивства, зокрема притягти до відповідальності Володіна та встановити зв'язок його й Шварцбарда з більшовиками — не вдалося під час попереднього слідства, бо головні свідки — Микола Шаповал і Добковський, як було вже зазначено, не все відкрили, що знали, а те, що сказали, сказали запізно.

II

Переходимо тепер до судового процесу над убивцею Шварцбардом. Попереднє слідство продовжувалося з 2. червня 1926 р. до липня 1927 р. з перервою під час судових ферій восени 1926 р. Обвинувачуючий акт був готовий у липні, а процес було призначено на сесію, яка починалася 18. жовтня 1927 р. Особливістю французького попереднього слідства треба вважати те, що слідчий суддя дуже широко користується мандатними наказами та більшість слідчих актів, крім дописів свідків, припоручає

агентам судової поліції. В справі процесу Шварцбарда слідчий суддя сам персонально не перевів жадної перквізиції, не викликав і не допитав жадного свідка з метою більше вяснити особу вбивці, його зносини, його оточення. Щодо агентів судової поліції, то не можна сказати, щоб вони виконали дані їм доручення з повним почуттям важливості справи й необхідності її висвітлити. Так, наприклад, поліційний комісар, що з'ясував факти, з життя й пошту Шварцбарда у Франції, не добув жадних відомостей про те, що Шварцбард знався з анархістами, що в нього була «явочна» їхня квартира. Він обмежився лише допитом сусідів, які сказали, що до Шварцбарда ходили його «компатріоти». Так само, маючи доручення від слідчого судді, з'ясувати, чи не був Шварцбард адміністративно висланий з Франції за політичну пропаганду, комісар встановив, що дійсно 25. березня 1919 р. було вислано з Франції Шварцбарда Соломона-Самуїла, але це був не вбивця — Шварцбард Самуїл, а його рідний брат Шварцбард Соломон-Самуїл. Комісар ще додав, що адміністрація часто змішувала Шварцбарда з його братом, а то тому, що Шварцбард, «помилково чи свідомо», маючи однакове ім'я, ще й часто означав рік свого народження роком народження свого брата; в дійсності ж Шварцбард народився р. 1886, його брат р. 1888. Але дальшого вяснення, чому Шварцбард так часто видавав себе за свого брата, комісар не зробив. Нарешті, переводячи дослідження з приводу пневматичного листа, що був висланий в день убивства на адресу жінки Шварцбарда через поштове бюро Готель де Віль, комісар зазначив у протоколі, що, приймаючи під увагу годину — 2,10—2,15, коли сталося вбивство, здається «анормальним», що лист, посланий убивцею, міг бути викинутий на пошту о годині 2,35. Він не може пояснити цього інакше, як помилкою поштового урядовця. З цією метою він запитував завідуючого поштовим бюро, і той пояснив, що він не може припустити помилки, беручи на увагу, що урядовець, який відбирає пневматичні листи, міняє цифри на

штемпелі кожні 5 хвилини. Отже, треба було б припустити, що урядовець помилково, міняючи цифру годин, поставив 14 (2 год. дня) замість 13. Цим було б пояснено й дату 14,35 (2,35). Комісар додав, що все таки не можна було встановити, чи це було так, а не інакше. Цей характерний протокол показує, як судова поліція виконувала доручення слідчого судді: комісар готовий був скорше припустити помилку поштового урядовця, що міняв цифри штемпеля що 5 хвилини і очевидно міг помітити й виправити свою помилку в годинах, ніж висловити сумнів у правдивості заяви вбивця Шварцбарда, що це він сам укинув лист на пошту. Взагалі помітно було, що попереднє слідство не вважало потрібним довго спинятися на питаннях про минуле Шварцбарда, про його стосунки й оточення, про його інтереси тощо: воно дало повну віру заяві Шварцбарда, що він діяв сам і жадних спілників не мав. Такі важливі факти з життя Шварцбарда, як засудження його до каторжної тюрми у Відні та його виїзд р. 1917 до Росії були висвітлені не судовою поліцією, а іншими установами: перший факт — Віденською поліцією, що з власної ініціативи подала відомості слідчому судді через австрійську легачію в Парижі; а другий факт — історичною сенсацією французького генерального штабу. Помітно було, що слідчий суддя не вважав потрібним поглиблювати слідство: справа вбивства, мовляв, була проста й ясна, вбивця признався, чого більше треба; щодо мотивів убивства, то версія Шварцбарда могла бути і правдивою, хоч він і плував трохи, бо хто там розбере, що діялося тоді на Україні. Тому слідчий суддя на початку 1927 р. закінчив був слідство і передав його прокуророві. Лише після певних кроків адвокатів цивільної сторони вдалося знов повернути справу слідчому судді на дослідження та на допит свідків Шаповала, Добковського і Володіна й на очну між ними ставку. Вдруге справа перейшла до прокуратури в квітні 1927 р., при чому товариш прокурора, що переглядав справу, в своє-

му заключенні прийшов до висновку, що дані попереднього слідства показують, що Шварцбард діяв сам, з власної ініціативи, без спільників, хоч і констатовано, що Шварцбард був знайомий з Володимиром, а Володін багато разів розпитував Шаповала про адресу С. Петлюри. Щодо мотивів убивства, то Шварцбард вважав С. Петлюру відповідальним за погроми, бо, мовляв, він або сам їх організував, або ж інспірував. Оцінку Шварцбарда підтвердили й деякі свідки жиди (Гольдштейн, Чериковер, панна Грінберг, Коральник), другі ж (Моккін, Слюзберг, Тьомкін, Грінберг) вважали, що С. Петлюра може й не бажав погромів, але він їх певний час терпів. Навпаки, всі свідки українці відкидали всяку відповідальність С. Петлюри за погроми. Це заключення разом з резюме слідчого судді й цілою справою було остаточно передано прокуророві 7. травня 1927.

Обвинувачуючий акт, який було складено 4. червня 1927 р., в багатьох точках змінив висновки товариша прокурора і резюме слідчого судді, і то не на користь Шварцбарда. Поперше, досить ясно і правдиво було подана історія визвольної боротьби України і роля в ній С. В. Петлюри. Подруге, дуже детально було викладено обставини вбивства і жорстокість та холоднокривність убивці. Потрете, не було випущено жадної, і дрібно навіть деталі з життя і діяльності Шварцбарда та дано їм належне освітлення. Нарешті, аналізуючи мотиви вбивства та систему оборони вбивці, обвинувачуючий акт констатує, що в зазначених мотивах бракує логіки, а система оборони його надзвичайно хитка, бо вона базується лише на твердженнях, які не тільки не мають доказів, але і прямо протирічать правді. Переглянувши всі докази за і проти, обвинувачення прийшло до висновку, що С. Петлюра не тільки не робив погромів сам, не наказував їх робити своїм підлеглим, не терпів сам, а навпаки, весь час боровся проти погромів всіма силами і засобами, які були в його розпорядженні. Піднятий в поясненні Шварцбарда принцип відпо-

відальності голови держави, зрештою чисто теоретичний по своєму значенню, відносно С. Петлюри повинен бути рішучо відкинутий з огляду на надзвичайну енергію, яку С. Петлюра виявив у боротьбі з погромами, на широкі, шляхетні й гуманні концепції, які С. Петлюра старався засвоїти своїй армії, на розумні міри, які вживав при надзвичайно тяжких обставинах, а також і на постійне зусилля, яке він виявив, щоб припинити погроми. Документально констатовані численні заходи, прийняті урядом С. Петлюри проти погромів, свідчать про розсудливість та лібералізм цього уряду. Найкращим доказом вищенаведеного служать стверджені факти, що жидівське населення України не тільки не обвинувачувало С. Петлюру в погромах, але, навпаки, не раз висловлювало йому подяку та вітало його, як спасителя, виносячи йому назустріч святині свої та благословляючи через своїх рабинів. Тому то, коли dokonane Шварцбардом убивство при всяких обставинах повинно здаватися дивним і незрозумілим, то тим більш необ'яснимим і глибоко одіозним воно повинно здаватися р. 1926, себто в добу, на багато років пізніше від тієї, в яку С. Петлюра залишив Україну й на вигнанні, далеко від батьківщини, проводив тихе і скромне життя. Нарешті, роля судді і месника, яку Шварцбард бере на себе, зовсім не личить покараному судом злодієві. Одне лише питання й обвинувачуючий акт не висвітлив: це питання дійсних мотивів убивства і спільників убивці. Обвинувачуючий акт констатував, що попереднє слідство не дало матеріалу для того, щоб можна було **прямо** заперечувати твердження Шварцбарда, що він діяв сам, без спільників, але разом із тим і признав, що все ж таки деякі обставини, стверджені на попередньому слідстві, дають підставу до сумніву відносно правдивості твердження Шварцбарда та дозволяють вважати гіпотезу вбивці занадто вже загадковою. На підставі цього обвинувачуючого акту Шварцбарда було піддано суду присяжних Парижу по обвинуваченню в наперед спланованому

вбивстві С. В. Петлюри, в злочині, який карається найтяжчою карою — карою на горло. Справу вбивства С. В. Петлюри було призначено на жовтневу сесію суду, яка починалася 18. жовтня 1927 р.

Вже більше як 1,5 року минуло з того часу, як відбувся процес над убивцею С. В. Петлюри, але й досі при одній згадці про цей процес сумно й боляче стає на душі у кожного, хто був на тому процесі, чув і бачив, як він проходив. Не тільки оправдуючий вирок тяжко вразив українське громадянство, але й уся судова процедура, виключаючи, може, перші два дні, проходила за таких незвиклих для нас обставин, з такими болюче вражаючими подробицями, що несподіване й ненормальне прикорочення процесу, хоч було воно невідгідне для нас, здалося кращим, ніж його продовження. Ми не хочемо, і не маємо на це жадних підстав, сказати щонебудь про неправильне чи упереджене поступовання Паризького суду відносно нас, чужинців, справа яких стала предметом судового розгляду. Ні. З цієї точки погляду Паризький суд ні в чому не відрізняв нашої справи від усіх інших справ, які він звик розглядати і не заслужив нашого жалю чи просто зауважень. Але не в цьому річ, а в тому, що при розгляді нашої справи, справи складної не по фактичних її обставинах, а по мотивах та по особах, яку до того ж ще штучно було ускладнено з боку оборони вбивці питанням відповідальності за погроми і взагалі питаннями політичного характеру, виявилися найбільш яскраво всі негативні риси сучасного французького кримінального процесу і суду з присяжними. Наше громадянство, що в переважаючій більшості було ознайомлене з перебігом процесу з часописів і бюлетенів «Тризуба», не могло мати точного уявлення про те, як проходив процес, і для нього оправдуючий судовий вирок був несподіваним і вражаючим. Для тих же, що були присутніми на процесі, близько стояли до справи підготовки процесу, цей вирок був неминучим завершенням цілого перебігу судового процесу.

З самого початку було вже зазначено, що зараз у Франції громадянство, вражене випадковими вироками, які здебільшого виносять присяжні, та негативними рисами кримінального процесу, підняло свій голос і вимагає реформи та впорядкування процесу. Серед негативних сторін французького кримінального процесу й суду з присяжними можемо вказати на наступні, що найбільш вражають і французів, і чужинців. Це, поперше, встановлення журі-колегії присяжних, в числі 12 чоловік. Перед кожною сесією голова суду з листа присяжних у кількості 60 чоловік сам, поза судовою колегією, вибирає 36 присяжних (і 4 запасних). Лист вибраних присяжних доводиться до відома обвинуваченого. Потім в призначений головою суду день, для кожної справи окремо, в непублічному засіданні суду, в якому, крім суду і прокурора, бере участь обвинувачений з своїм оборонцем, з числа 36 присяжних вибирається 12 чергових присяжних (і 2 запасних), при чому вибір цей переводиться не жеребком, а шляхом одводу чи виключення присяжних; прокуророві й обвинуваченому дано право виключити в рівному числі кожному, скільки вони захотять присяжних з тим лише обмеженням, щоб їх осталося не менше 12. Значить з числа 36 присяжних кожна сторона має право виключити максимум 12 присяжних, а обидві — 24, тобто цілих 2/3 списку. Такий значний вплив сторін на вибір присяжних для справи, в якій сторони протилежно заінтересовані, приводить на практиці або до одностороннього складу журі, наприклад, при більшій поінформованості оборони про кандидатів у присяжні, або ж, і це трапляється частіше, до обезбарвлення журі, коли і прокуратура, й обвинувачений одведуть 24 особи, що уявляють найбільш виявлені індивідуальності. І в першому, і в другому випадкові вплив сторін буде не на користь суду. Імена вибраних присяжних, що увійшли до складу журі, судом публічно не оголошуються і складають судову тайну, але лише відносно, бо в усякому разі вони відомі обороні, що брала участь у їхньому ви-

борі. Практично ця судова тайна не дає жадної гарантії щодо можливості сторонніх впливів на присяжних, бо французький процес не знає принципу ізоляції присяжних на весь час даного процесу; по закінченні судового засідання і перенесенні його на наступний день присяжні звільняються на час перерви від своїх обов'язків, кидають помешкання суду й перетворюються в звичайних громадян. На них впливає преса, оточення, значить, не виключається і вплив оборони, яка їх усіх знає. Ми не маємо даних для того, щоб ствердити, що вплив оборони на присяжних у справі вбивства С. В. Петлюри мав місце, ми лише зазначаємо, що можливість такого впливу існувала.

Наступна особливість французького процесу, яка має певний вплив на хід судового слідства, це правило, згідно з яким прокурор подає судові список свідків, викликаних ним самим, цивільною стороною й обороною; він же й установлює порядок, по якому суд допитує свідків. Незручність такого порядку особливо виявляється при допиті свідків, як цивільної сторони, так і оборони, яких не було допитано на попередньому слідстві, які прокуророві невідомі і він не знає, про що вони будуть свідчити. Під час процесу про вбивство С. В. Петлюри цивільна сторона виробила була порядок допиту своїх свідків, який не сходився з порядком, встановленим чисто механічно прокурором. Але формальність наведеного правила була причиною того, що прокурор не згодився змінити свій порядок. Через це вийшла дуже шкідлива для нас плутанина в порядку зізнання свідків: усіх свідків, яких було допитано на попередньому слідстві, прокурор поставив на першому місці, й їх у першу чергу було вислухано на суді. В числі цих свідків було 7 свідків, яких виставила оборона, і вони були допитані не після всіх свідків прокурора й цивільної сторони, а зараз же за свідками цивільної сторони, що дали зізнання на попередньому слідстві. Таким способом свідки цивільної сторони були розбиті на дві групи, при чому друга група повинна була давати

свої зізнання після 7-ми свідків оборони. Тому ж, що ці 7 свідків свідчили в оборону обвинуваченого, а не проти нього, то цей факт зробив негативне для обвинувачення враження і дав привід оборонцеві Торесові пишати, що ст, мовляв, «свідки прокурора свідчать на користь обвинуваченого». Так негативно відбилось на справі наведене вище правило французького процесу.

Велике значення в карному процесі має інструкція про ставлення питань присяжним. В питаннях формулюється і конкретизується обвинувачення та злочин, за який обвинувачується, питання ж являється тією формулою, при допомозі якої присяжні, приєднуючи свою негативну чи позитивну відповідь («так» чи «ні»), оголошують свій вирок. Тому, звичайно, у виробленні й остаточній формулюванні питань беруть участь як суд, так і сторони — прокурор і оборона, а також по питанню цивільного позову — і цивільна сторона. Питання, звичайно, ставляться після закінчення судового слідства і після дебатів сторін; предсідатель суду оголошує питання в остаточній формулюванні, пояснює й тлумачить їх присяжним. В процесі в справі вбивства С. В. Петлюри жадних дебатів з приводу формулювання питань не було; предсідатель просто оголосив п'ять питань на початку останнього засідання, назіть перед дебатами сторін, не давши жадного пояснення присяжним, не зазначивши навіть, яким порядком вони повинні відповідати на ці питання. Зате сторони досить часу присвятили питанням у своїх промовах, при чому, як і треба було чекати, кожна сторона давала протилежне пояснення. Зрештою присяжні були цілком дезорієнтовані й примушені були викликати суд до своєї кімнати для додаткових пояснень.

Найголовнішою і найважливішою хибою французького карного процесу треба вважати відсутність кінцевого висновку — резюме предсідателя суду. Присяжні — не фахові судді, а звичайні громадяни, що далеко стоять від юриспруденції й порядків судового

поступовання. Вони несвідомі того, яке правне значення мають ті чи інші акти, що були dokonані на судовому слідстві судом, обвинуваченням, обороною, обвинуваченим, свідками, експертами і т. д., як ці акти треба оцінювати й яке вони мають значення для встановлення об'єктивної правди, — цього кінцевого завдання процесу. Присяжні на суді бачать перед собою боротьбу двох сторін, двох поглядів, двох оцінок цілком протилежних: обвинувачення все ставить у вину обвинуваченому, навпаки, оборона старається все повернути на користь свого клієнта. Іноді необ'єктивні дані судового слідства, а вміння, зручність, ораторські здібності можуть вплинути на присяжних та примусити їх збочити з правдивого шляху. Потрібно, отже, голос безстороннього, авторитетного, освіченого судді-юриста, який, стоячи поза інтересами обвинувачення й оборони, міг би безсторонньо висвітлити присяжним усе, що пройшло на судовому слідстві перед очима присяжних, зважити всі дані за і проти обвинувачення, за і проти оправдання. Потрібно також вяснення присяжним їхніх прав та обов'язків, техніки обміркування ними поставлених судом питань та відповіді на них, нарешті, ознайомлення присяжних з різними ступенями кари, яка чекає обвинуваченого в залежності від такої чи іншої відповіді присяжних. Коли резюме председателя вважається так потрібним у звичайних справах, то воно є прямо необхідною гарантією правосуддя в справах складних чи то по обставинах злочину, чи то з точки погляду обвинувачення, чи то, нарешті, з огляду на неясність мотивів злочину, або на сторонні обставини, що мали вплив на справу.

У французькому карному процесі не має норми, яка б покладала на председателя обов'язок давати своє резюме цілому процесові та потрібну оцінку й пояснення судового слідства та дебатів сторін. Відсутність резюме председателя впливає найнегативнішим способом на діяльність французького суду присяжних, яскравим доказом чого може бути процес над убивцею С. В. Петлюри. Як

було вже зазначено вище, справа вбивства С. В. Петлюри нескладна обставинами самого вбивства, в значній мірі ускладнилася тими мотивами, які вбивця Шварцбард оголосив, питанням про спільників убивці та побічними справами політичними обставинами, які були до справи притягнені. Попереднє слідство не дало вповні вичерпуючого матеріалу, і деякі факти лишилися без належного освітлення. До того ж ще під час судового слідства оборона всі свої сили направила на те, щоб ще більше справу заплутати, виставивши з свого боку обвинувачення проти жертви вбивства, Петлюри, у погромах жидів. На цьому оборона старалася найдовше спинити увагу присяжних, для цього вона викликала в суд свідків жидівської національності, які говорили тільки про погроми, і то не лише про погроми на Україні, а взагалі про погроми, починаючи від імператора Тита. Цивільна сторона, з огляду на таку такику оборони, змушена була боронитися, замість того щоб нападати, подавати докази того, що С. В. Петлюра не несе відповідальності за погроми, що він, навпаки, боровся з погромами і т. д. Таким чином, не тільки проста справа вбивства ускладнилася, але і природні позиції сторін перемішалися: оборона стала на місце обвинувачення, а цивільна сторона — на місце оборони. До цього ще треба додати, що весь час на суді говорилося і дебатувалося про події давні — 1919—1920 рр., що відбувалися на Україні, про яку присяжні мало що чули, а ще менше знали. При таких обставинах резюме председателя, його авторитетний, безсторонній голос, його компетентне пояснення було не тільки потрібне, а прямо нестерпне. А його якраз і не почули присяжні в цьому процесі, і ми глибоко переконані, що коли б присяжні ввійшли з судової зали до своєї кімнати, вислухавши резюме, пояснення і науку председателя суду, то вони б винесли інший вирок.

Такий же, коли не більше негативний вплив на перебіг процесу і на його висліди мали деякі звичаї, що вкоріни-

лися у французькому суді та серед французької адвокатури. З них на першому місці треба згадати про те, що головуючі в Паризькому суді присяжних виявляють свою дискреційну владу председателя суду хіба тільки у відношенні до публіки та і то не завше. Головуючий суддя, який по закону, повинен не тільки доглядати за порядком в судовому засіданні, але, що далеко важніше, керувати цілим процесом, частогусто або зовсім не виконує цього важливого обов'язку, або ж виконує його мляво і недбайливо. Яскравим прикладом цього може служити процес над убивцею С. В. Петлюри. Всі, хто був на процесі, були надзвичайно вражені тим, що президент суду, після допиту Шварцбарда, переведеного мляво й нецікаво, залишив собі тільки працю по отворенні й закриттю засідань, викликанні свідків та інші чисто формальні акти, що їх президент ніяк уже не міг передати комусь іншому. Все ж інше в процесі йшло не так, як його міг направити президент, коли б забажав здійснювати свою владу, а так, як вона сама утворилося, завдяки актам прокурора, цивільної сторони та оборони. Допит свідків переводив не президент, як того вимагає закон, а сторони безпосередне. Під час допиту адвокати сперечалися між собою без кінця, виголошували цілі промови за і проти, ображали свідків, як свідків, і персонально. Траплялися часто моменти, коли свідок цілими годинами стояв перед судом, чекаючи продовження допиту, а в цей час адвокати обмінювалися репліками, промовами, цитували документи, порушували питання, які жадного відношення до свідка не мали. Був такий випадок, коли прокурор не витерпів і врешті заявив: «Тут на суді всі мають право слова, крім свідків.» Але й це зауваження представника закону справи не поліпшило. Тому й не дивно, що процес ішов ненормально помалу: протягом судового засідання суд встигав допитати лише 3—4 свідків; так, наприклад, на другому засіданні суду 19. жовтня були допитані Токаржевський, Нестеренко; а Шаповал не встиг скінчити зізнання;

на 3-й день зізнавали лише Шаповал, Прокопович і Лянжевен, на 4-й день Шульгин, Удовиченко і Шумицький і т. д. На 8-й день процесу лишилося допитати: 19 свідків цивільної сторони та 80 свідків оборони. Затягав судове слідство в перші дні процесу адвокат оборони Торес; в ці дні було допитано головних його свідків — жидівських націоналістичних діячів, які штучно попали в список прокурора, про що було вже сказано вище; він знав, що серед 80 його свідків, яких ще належало допитати, не було вже важливих свідків та ще й по питаннях погромів, зовсім сторонніх справ; тим часом були дуже й дуже серйозні та небезпечні для нього свідки цивільної сторони. Тому він і затягав справу допиту, скільки було можливо, сперечався з адвокатом Кампінкі, провскував його на виступи й промови, сам теж виголошував довгі промови, не рахуючись зовсім з председателем суду. А цей зовсім не вмішувався в дебати, до нього навіть не зверталися за дозволом, самі, один одного перебиваючи, Кампінкі й Торес, своїми суперечками заповнювали цілі засідання. Численні адвокати і члени магістратури, що прийшли «послухати» судовий бій між двома видатними адвокатами, та публіка з насолодою слухали цей двобій та нагороджували переможця відповідними виразами і мало не ослесками. Через відсутність на суді керуючого впливу председателя суду, процес у ці моменти нагадував не суд над вбивником, а публічні збори, перед якими змагалися словесно два промовці. Як свідчать самі французи (Рене Бенжамен: «Суд присяжних», стор. 34—41 і в інших місцях) невикористування председателем своєї дискреційної влади та нехтять до керування процесом стали звичайним та характерним явищем Паризького суду.

Той же Рене Бенжамен у цитованій книзі торкається ще одного шкідливого звичаю, засвоєного частиною паризької і взагалі французької адвокатури. «Нова школа серед адвокатури зрозуміла, що найкращою методою оборони є не вияснення, а поступове затемнення

справи перед присяжними. Небезпечно, щоб присяжні стали перед фактом, який буде для них цілком ясний. Тому, перериваючи нормальний і спокійний хід процесу, адвокат-оборонець старається примішати до справи, що є предметом судового розсліду, десяток інших справ і питань, в наслідок чого найбільш ясна і проста драма стає темною історією, перед якою члени журі, перелякані можливістю помилки з їхнього боку, хитаються.., а потім оправдують. Коли адвокати пробували врятувати обвинувачених, шукаючи в їхніх вчинках оправдуючих мотивів; вони розкривали перед присяжними психологію злочинця, яка могла б викликати у присяжних співчуття; вони не виходили за межі драми, хоч і старалися її зм'якчити. Це була непевна метода, що вела до невідомого. Але нині від справи ухилиються, оборону надто поширюють, ставлять двадцять сторонніх запитань, а що найгірше, приводять з півсотні свідків, всіх з поважними іменами, положенням або відзнаками, які один за одним присягаються своєю честю, що обвинувачений, виключаючи хіба «незрозумілий випадок злочину», за який його судять, завше був добрий і безкоштовно милий!.. Кожну з таких заяв оборонець підкреслює, заявляючи: «Гарно, чудесно! Дякую! Панове присяжні вислухали тут свідка, одного з найбільш поважних осіб Республіки! Мій клієнт може сміливо підняти голову... Дорогий друже, не плачте! Ви ще трохи потерпите. Але це вже востаннє!» Предсідателю стає ніяково, і він говорить: «Свідку, ви вільні!» Адвокат додає: «Також, як незабаром будемо вільні і всі ми!» (стор. 44). Наведена характеристика модерної школи французької адвокатури та її методів оборони, написана талановитим французьким автором, майже з фотографічною точністю передає те, що відбулося в Паризькому суді під час процесу над вбивцею С. В. Петлюри. Дійсно, поведження оборонця, адвоката Тореса, під час процесу вповні справді характеризує Р. Бенжамена. Торес збудував свою оборону не на матеріялі, який давав убивця та його

чин, а на цілком побічних фактах, при тому, коли не цілком неправдивих, то принаймні таких, правдивість яких ще треба було довести. Замість оборони вбивці, Торес став у позицію обвинувачувача, підтримуючи всіма силами своєї адвокатської талановитості обвинувачення жертви вбивства у погромах жидів на Україні, вигадуючи і проголошуючи нові обвинувачення проти Петлюри в германофільстві, у ворожості до Франції і т. д. Торес не пропустив ні одного свідка з боку цивільної сторони, щоб не перервати його в самих важливих і небезпечних для вбивці місцях його зізнань та не вставити цілком сторонніх фактів чи запитань, стараючись відвести увагу присяжних та затемнити зміст даного зізнання. Нарешті, не маючи нічого іншого зауважити свідкові, він старався ріжним способом, але завше брутально й образливо, опорочити свідка, кинути підозріння на його моральні якості, правдивість, безсторонність і чесність. Тих наших свідків, що служили в українській армії, він називав «бандитами», «підручними» С. Петлюри, інших поприкавав германофільством, службою при гетьмані (наприклад, Шульгина та Безпалка), політичними переконаннями, нарешті, висміював незнання свідками французької мови, або злу вимову французьку. Це все чув предсідатель і зовсім не реагував на такі вибрики Тореса, не дивлячись навіть на прямі прохання деяких свідків, звернені до предсідателя, про оборону їх від зневаги. Деякі свідки, не чекаючи допомоги предсідателя, мусіли самі оборонятися та вступити в суперечку з оборонцем. Все це дуже несприятливо впливало на спокійний хід процесу, на вияснення правди. Торес далі закликав для оправдання Шварцбарда не 50, а 85 свідків, серед яких були поети і письменники, сенатори і послы, адвокати, професори, особи з відомими на цілу Францію іменами. Жаден з цих свідків, крім 7 свідків, що були допитані на попередньому слідстві, абсолютно нічого не знав ні про вбивство, ні про погроми. Невелика кількість мала свідчити про високі моральні якості

Шварцбарда в минулому, до вбивства, але більшість і про Шварцбарда зовсім нічого не знала.

Ці останні свідки носять у Франції технічну назву свідків «конферансьє» і завданням їх є не зізнання особи, яка персонально і безпосередньо дізналася про справу, що є предметом суду, або почула про неї через посередництво начесних свідків. Ні, свідки-конферансьє приходять у суд, щоб зробити свої висновки, висловити свою персональну точку погляду на справу, яку розглядає суд. Свідки-конферансьє, хоч і подібні трохи до експертів, не є експертами, бо ці останні дають свої висновки лише по окремих питаннях, що вимагають спеціального, технічного знання, а не по справі в цілому її обсягу. Свідки-конферансьє — це скоріше судді, але не державні, не офіційні судді, а звичайні громадяни; вони й не присяжні, бо не вибрані і не входять у склад журі: свідки-конферансьє — це судді вулиці; в особі їх вулиця під претекстом свідчення, вривається в святотище суду, зо всіма їй питомими інтересами, сторонністю, пристрастями. Голос вулиці вміщується в судові дебати сторін, порушує порядок, рівновагу сторін перед законом, давить на вагу правосуддя, перемішує законні позиції суду і сторін і вносить непоправиму анархію, яка виключає всяку можливість виконання судом його високих і відповідальних функцій.

Всі ці негативні риси французького карного процесу особливо різко виявилися на процесі вбивства С. В. Петлюри, так би мовити, подвоїли свій негативний вплив на процес, завдяки специфічним особливостям справи, яка була предметом процесу. Хоч і як звикли парижани до чужинців, що мільйонами з усіх пунктів світу відвідують світову столицю, хоч які безсторонні вони у своїх відносинах до чужинців, але все ж таки під час процесу помітно було, що для французького суду і присяжних чужими були й незрозумілими як убивця Шварцбард з його мотивами помсти за погромлених на Україні жидів, так і жертва вбивства С. В. Петлюра, його оборонці, свідки-українці, і взагалі Ук-

раїна й український національний рух. Та не тільки суд і присяжні не розбиралися в усіх цих складних питаннях, але і прокурор, і навіть адвокати цивільної сторони Кампінкі й Вільм, особливо перший, не розумілися в цих питаннях, часто не дооцінювали деяких важливих фактів, а другі знов переоцінювали. І не дивно: вони були французами і до процесу, напевно, не інтересувалися і мало що знали про нас і про наші внутрішні відносини на Україні. В цьому відношенні оборонець Шварцбарда, адвокат Торес, мав безперечну перевагу перед своїми супротивниками — адвокатами цивільної сторони: він хоч теж нічого не знав про Україну й українські відносини, але, як жид, він розумів жиди Шварцбарда, мав спільну з ним психологію і добре орієнтувався інтуїцією, яка, базуючись на національній єдності, завше показувала йому, куди направляти оборону й напади. Такої інтуїції бракувало нашим адвокатам-французам, які не розуміли всіх відтінків справи, не розуміли нас, наших пояснень і вказівок *). Тяжка і трудна була позиція наша й наших свідків на процесі, перед чужим нам судом, з чужими для нас оборонцями нашими. На-

*) Зараз після закінчення процесу в українській пресі Галичини були висловлені напади на Судову Комісію в Парижі за те, що нібито Комісія не допустила представника української адвокатури до участі в процесі. Таке обвинувачення цілком безпідставне і несправедливе. Питання про участь українських адвокатів у процесі на боці цивільної сторони вперше було порушено спільною комісією Празького та Подебрадського комітетів для вшанування й оборони імені С. Петлюри, яка визнала бажаною участь представника від української адвокатури. Судова Комісія в Парижі 13. вересня 1926 р. з свого боку визнала бажаною участь українських адвокатів у процесі та дооручила О. Шульгинові перевести іменем Комісії листування з українською адвокатурою у Львові. 26. вересня 1926 р. О. Шульгин вислав лист до голови Союзу Укра-

ші свідки, за виключенням кількох осіб (Шульгина, Прокоповича, Токаржевського, Шумицького) давали свої зізнання через перекладача, значна кількість їх зовсім не знала французької мови. Такі свідки не розуміють, як перекладає їхні слова перекладач, яке враження вони роблять і які коментарі викликають, бо перекладач не подає їм змісту всього, що говориться з приводу зізнань свідка. Коли б свідок розумів, що його слова викликають, скажемо, непорозуміння чи різке тлумачення, то він міг би повторити своє зізнання, пояснити чи точніше висловитися; не розуміючи ж мови, на якій провадиться судочинство, свідок стоїть безпомічний і хвилюється, бо помічає, що слова перекладача його зізнань викликали суперечку й довгі репліки адвокатів і прокурора. Полегчувало нашим свідкам виконання їхнього важкого і разом із тим такого важливого завдання оборони перед чужим судом свого вождя національного, а для деякого то й свого прямого шефа, тільки те, що всім їм не доводилося кривити своїм сумлінням, лише отверто і з піднесеним чолом говорити правду, саму правду, оповідати про дійсні факти, що мали місце там, на Україні, й

їнських Адвокатів у Львові, д-ра Дм. Левицького, в якому повідомив про постанову Комісії та просив, щоб Союз дав свою згоду та вислав до Парижу свого представника, при чому О. Шульгин додав, що в Комісії прихильно згадувалося ім'я проф. Старосольського, як можливого представника української адвокатури. На цього листа ні О. Шульгин, ані Комісія жадної відповіді не дістали. На засіданні Комісії 17. листопада 1926 р. це питання знов розглядалося. Вияснилося, що проф. Старосольський відмовився взяти участь у процесі, бо Союз не дає повноважності і взагалі не дає згоди на участь у процесі. Таким чином, не з вини Судової Комісії, а в наслідок відмови Союзу Адвокатів у Львові, постановою Комісії про бажаність участі в процесі представника української адвокатури не була реалізована.

тут, в Парижі. Їм не потрібно було висловлювати свої лише думки й міркування, які завше мають щось персональне й мінливе, їм не потрібно було робити здогади та висновки, які можуть бути правдиві й помилкові в залежності від якості матеріялу, на який спираються.

В цьому відношенні в далеко гіршій ситуації опинилися свідки оборони, всі оті члени різних жидівських комітетів і комісій, які самі нічого не бачили й не знали, лише висловлювали свої думки, свою опінію і переконання на підставі фактів і матеріалів, добутих іншими особами, небезсторонніми й заінтересованими. До того ж, як компатріоти вбивці, Шварцбарда, оборона якого й безумовне оправдання були прийняті за національне гасло для цілої жидівської нації, жиди-свідки примушені були керуватися цим гаслом та відповідно пристосовувати свої зізнання. В наслідок цього ми бачили, що ці свідки на попередньому слідстві говорили одно, висловлювалися обережно й нерішучо, посилалися лише на загальну опінію жидів про відповідальність С. Петлюри за погроми, закидали йому лише те, що він, нібито, мав силу припинити погроми і не припинив їх, а терпів їх, а вже на суді вони з усією силою і національним запалом старалися переконати суд і присяжних, що С. Петлюра єдиний є винний у всіх жидівських погромах на Україні, що С. Петлюра наказував робити погроми, що вся армія українська й цілий український народ — погромщики, що Шварцбард — чесний жид і нічого спільного з большевиками не мав, і т. д., і т. д. Говорили все це, б'ючи себе в груди й присягаючись своєю честю й іменем. Невимовно тяжко й огидно було чути явну, неприкриту неправду з вуст, як не як, а поважних, сивих жидівських діячів, які примушені були до цього чину не бажанням правди, а сторонніми впливами, нібито національним обов'язком. Але виконання національного імперативу — оправдання вбивці, Шварцбарда, за всяку ціну — не може оправдати цих свідків, бо це національне гасло встановили вони ж самі, оці: Грінберги, Гольдштейни, Сліозберги,

Модкіни, Тьомкіни. Це вони склали ларизький комітет оборони Шварцбарда, вони узурпували собі волю цілої жидівської нації і, всупереч протестам американських жидів, вони оголозили злодія й убивцю, Шварцбарда, жидівським національним героєм. Вони утворили ту нібито загальну жидівську опінію про відповідальність С. В. Петлюри за погроми, на яку потім посилалися, якою аргументували свої зізнання. Вони примусили скриводушити такого безстороннього жидівського діяча, як В. Жаботинський, який зараз після вбивства був з власної ініціативи опублікував, що С. Петлюра й українська інтелігенція — невинні в жидівських погромах, а потім за кілька днів до процесу змушений був під пресією жидівського комітету взяти цю заяву назад та ще й додати, що С. Петлюра повинен відповідати за погроми. Це вони примусили колишнього міністра жидівських справ УНР Ревуцького з Нью-Йорку прислати телеграму, оголошену на суді Торесом, в якій Ревуцький, посилаючись на те, що нібито його ім'я згадується на суді (до того дня ні разу не було згадане про Ревуцького), заявив, що вважає С. В. Петлюру винним у погромах. Адвокат Кампінкі справедливо назвав цю телеграму «превентивною», зазначивши, що вона є яскравим доказом мобілізації жидівських націоналістів на оборону Шварцбарда. Всю цю акцію жидівського комітету про піднесення вбивці, Шварцбарда, до рангу національного героя-месника дуже влучно охарактеризував у кінцевій промові своїй адвокат Вільм. «Кожна нація, — сказав він, — вибирає героїв своїх, де схоче і як схоче. Жидівська нація вибрала собі Шварцбарда. Нехай же буде певна, що на такого героя ніхто інший не заявить претензії!»

На закінчення характеристики процесу про вбивство С. В. Петлюри згадуємо ще про два характерних і важливих моменти. Перший торкається спроби використати ще один спосіб оборони — виставити Шварцбарда як людину, коли не цілком психічно невідповідальну, то, принаймні, з пони-

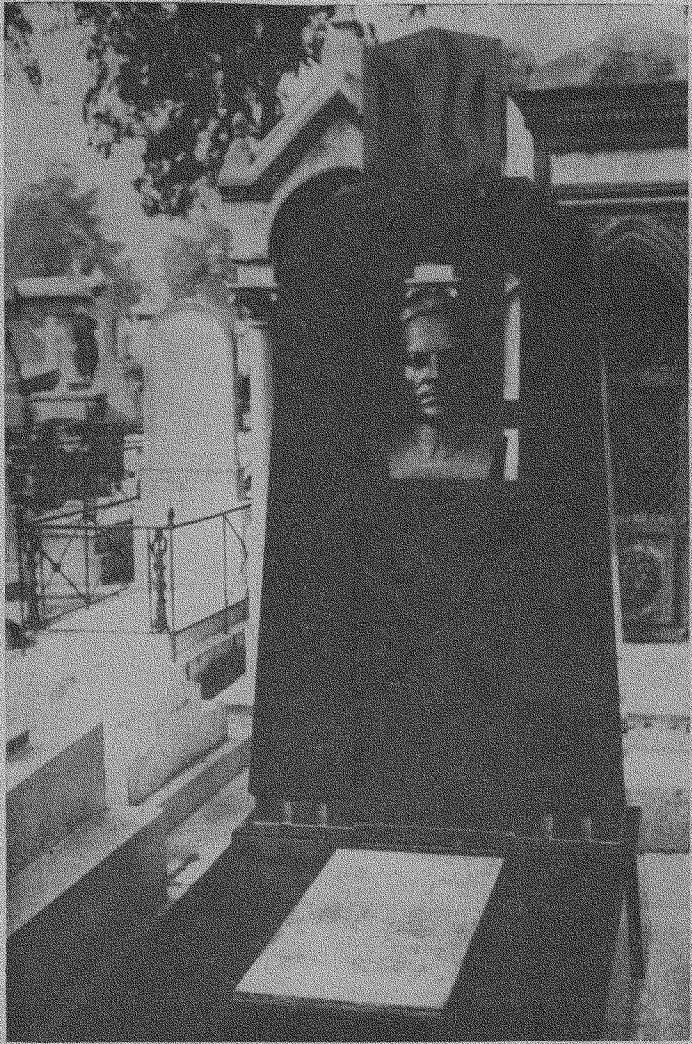
женою відповідальністю. Ще на попередньому слідстві слідчий суддя з власної ініціативи передав Шварцбарда під дослід трьох експертів-психіатрів. Нам уже доводилося згадувати про те, як Шварцбард зважився був одурити експертів, виставляючи себе релігійною людиною, що читає Біблію, вірить у пророцтва і вважає себе посланцем пророка Ісаї. Експерти визнали Шварцбарда психічно здоровим, але одночасно знайшли, що Шварцбард має явно виявлені ознаки людини, захопленої однією ідеєю. Такий стан з точки погляду психіатрів не є ще цілковито ненормальним, але все ж таки особа в такому стані наближається до маніяка, який увесь охоплений актом, що має гін завершити. Особа в такому стані не може відірватися від ідеї, що нею заволоділа, хоч і має повний контроль над своєю волею та акцією. Проти призначення експертизи слідчим суддею з власної ініціативи протестував оборонець Торес, але все таки використав її висновки на суді та ще й викликав, як свідка, експерта д-ра Клода. Цей і на суді підтвердив висновок експертизи, а на запитання Тореса заявив, що експерти визнали Шварцбарда щирим і правдивим. Дивні експерти, як легко було їх одурити Шварцбардові! Невідомо лише, коли був Шварцбард щирим, — чи тоді, коли плів перед експертами всяку релігійну нісенітницю, чи тоді, коли на пряме запитання слідчого судді заявив, що він, хоч і жид, але не віруючий, а по політичним переконанням анархіст, що він потім підтвердив і на суді. Якби там не було, але оборона Шварцбарда запаслася, на всякий випадок, ще й аргументом неповної психічної нормальності свого клієнта та в критичний момент виставила його перед присяжними. Який вплив цей аргумент зробив на присяжних, того ніхто не знає; можливо, вони відкинули його, а можливо також, що й прийняли під увагу. Другий важливий момент процесу — це відмовлення адвокатів Тореса й Кампінкі від дальшого допиту свідків і прикорочення судового слідства. В кінці сьомого дня про-

цесу якраз у момент, коли закінчився допит свідків, що давали свої зізнання на попередньому слідстві і були викликані по списку прокурора, та прийшла черга допиту свідків по списку цивільної сторони, підвівся адвокат Торес і заявив, що він, щоб не затягати процесу, готовий відмовитися від усіх своїх свідків (їх було 80), коли і цивільна сторона відмовиться від своїх свідків. Він гадає, що присяжні вже виробили свою опінію і що без шкоди для справи можна вже закінчити судове слідство і перейти до дебатів. «Таким чином, панове судді, — заявив Торес, — процес, який міг би затягтися ще на багачко днів, буде прикорочений.» На заяву Тореса адвокат Кампінкі відповів так: «Ми не радилися з нашими клієнтами, але я вже два дні тому настоював на скороченні дебатів під час допиту свідків, бо коли 2—3 свідка вислухується денно, то ми не скінчимо справи й до Нового року. Тому я приєднуюсь до заяви адвоката Тореса, приймаючи на себе відповідальність за цей крок так само, як і адвокат Торес прийняв на себе відповідальність перед своїм клієнтом.» Предсідатель суду радо прийняв пропозиції адвокатів, припинив судове слідство і призначив на наступний день промови адвокатів цивільної сторони, прокурора й оборони. Цей інцидент своєю несподіванкою тяжко вразив усіх нас. Виховані на інших відносинах адвокатів до своїх клієнтів, ми не могли навіть і уявити собі, щоб адвокат міг піти на такий відповідальний крок, не порадившись з клієнтом, принаймні, не повідомивши його заздалегідь і не підготувавши. Навіть у старих російських судах, де адвокати мали далеко більші права, де вони є повновластними представниками цивільного позовника, а не тільки його «речниками», і там нічого подібного не дозволив би собі адвокат без порозуміння з своїм клієнтом. А тут, у французькому суді, де адвокат є лише «речником», де він має право лише «обороняти», а не «представляти» свого клієнта, бо представ-

ляє клієнта — авуе (avoue), тут адвокат бере на свою «відповідальність» такий важливий і з формального боку незаконний крок, яким прикорочувалося судове слідство, і лишалися без допиту цілий ряд важливих свідків. Адвокат Кампінкі не звернув уваги на те, що його право, як адвоката цивільного позовника в карному процесі, було менше, ніж право оборонця обвинуваченого, що формально таку заяву міг зробити від імені цивільної сторони лише один авуе. Не звернув на це уваги й суд, ані прокурор, — останнє можна пояснити лише бажанням якнайскорше закінчити процес, який так несподівано затягся, між іншим, по вині ж самого суду. Заскочені несподівано актом адвоката Кампінкі, цивільні позовники й дорадча судова комісія при них, після постанови суду про припинення судового слідства, нічого не могли вдіяти, як тільки скоритися перед доконаним фактом. Іншого виходу не було, бо в противному разі треба було дезавуїрувати свого адвоката, що значило — відмовитися надалі від послуг його і його колеги — адвоката Вільма, який, розуміється, з мотивів товариської солідарності, негайно ж покинув би нас слідом за Кампінкі. Це значило б — лишилися надалі в чужому суді зовсім без адвокатів, дати на глум і образу всіх наших ще не вислуханих свідків і не мати можливості хоч у кінцевих промовах висвітлити перед присяжними й публічною опінією наші позиції, нашу точку погляду в справі вбивства С. В. Петлюри. Це значило б, нарешті, викликати скандальний інцидент, якого ще не було в історії Паризького суду, та виславити себе й цілу українську націю на глум і осуд перед чужинцями. На це не зважилися піти ні цивільні позовники, ані Судова Комісія. І тому вони мусіли скоритися силі довершеного факту.

Тепер лише, спокійно переглядаючи різні перипетії цього історичного процесу та зводячи до купи і зв'язуючи всі, навіть дрібні, факти й обставини, ми бачимо, що заява адвоката Тореса не була цілком для нього непередбаченою,

а навпаки, входила в зарані вироблений ним плян оборони. Як ми були вже зазначили, Торес сам був винний у тому, що перші дні процес так затягнувся. Торес застосував вповні до процесу методу нової адвокатської школи, він вигадував час, щоб якнайбільше його використати в напрямі затемнення справи та запаморочення присяжних. І коли він побачив, що вони вже «готові», що істеричні виступи свідків-жидів скінчилися, а приходить черга до заслухання свідків зовсім іншого напрямку, міцних не слъзами й істериками, а фактами, він зважився дальший допит припинити, навіть ризикуючи помилитися в своїх спостереженнях над психологією присяжних, хоч він добре вистудіював паризьких присяжних взагалі і присутніх на цьому процесі — зокрема. Такими, на наш погляд, мотивами керувався Торес, прикорочуючи процес, але могли бути в нього й інші мотиви, — хто знає. Наводилися зараз після процесу й такі мотиви. Процес, який мав прислужитися, на думку большевиків, — до запламовання С. В. Петлюри й уряду УНР та української армії, а на думку жидів-націоналістів, — до оправдання акту помсти за погроми та до закріплення за С. В. Петлюрою й українцями епітету «погромників», нарешті, до остаточної дискредитації, на думку росіян, українського національного визвольного руху, несподівано для ворогів незалежності України перетворився в світового значення трибуну, з якої світ знов почув про Україну та про її визвольну боротьбу й змагання до незалежності. Перша констатувала цей факт російська преса всіх відтінків і вдарила на гвалт. Отож, нібито, під впливом російсько-жидівської преси й большевицьких кіл Торес зважився на свій крок. Чи так це було, нам невідомо, але треба признати, що такі мотиви мали деяку правдоподібність і що вони, поруч з іншими, могли вплинути на скорочення процесу. В одному лише відношенні нічого не можна було мати проти скорочення процесу: припинення судового слідства поклато кінець тому ненормальному й тяжкому поло-

женню на процесі цивільної сторони, яка, замість того, щоб нападати, мусіла оборонятися від нападів адвоката Тореса, що збудував оборону вбивці на обвинуваченні жертви вбивства в жидівських погромах; подруге, українське громадянство уникало осоромлення перед світом через спляновані ворогами нашими виступи, в якості свідків, на боці вбивці й проти С. В. Петлюри та української армії, своїх же братів-українців на чолі з колишнім головою Директорії УНР Володимиром Винниченком. Це був би нечуваний сором перед чужинцями і перед жидами, які виступали всі солідарно, зізнавали однаково, а тих з своїх одновірців, що дорожили більше правдою, ніж сумнівним «національним обов'язком», просто примусили мовчати. Негативний і небажаний акт, що вчинили адвокати Торес і Кампінкі, мав, як бачимо, і деякі позитивні наслідки, які все таки не можуть, навіть в найменшій мірі, його оправдати.

— о —

Судове слідство майже зовсім не займалося виясненням участі в убивстві С. В. Петлюри інших, крім Шварцбарда, осіб і груп. За винятком тієї частини зізнань свідка М. Шаповала, в якій він відповідаючи на пряме запитання наших адвокатів, торкнувся дуже неповно й обережно ролі Володіна в убивстві, та оголошеного на суді листа Добковського, протягом судового слідства ніхто, ні наші адвокати, ні прокурор не поставили прямо питання про спільників Шварцбарда та про тих авторів убивства, що сховалися за спиною «месника» за погромлених жидів. Лише в кінцевих промовах торкнулися цього питання адвокат Вільм та побіжно прокурор. Так сталося не тому, що питанню про спільників не надавали важливого значення, а тому лише, що в розпорядженні прокурора і наших адвокатів було замало даних для того, щоб на цьому питанні зосередити всю увагу суду. Як було вже зазначено в іншому місці, ні Шаповал, ні Добковський не оголосили своєчасно всього того, що вони знали про ролю Володіна й інших осіб у справі вбивства, а те, що знайшли можливим оголо-

сити, вони подавали не все зразу, а великими порціями. Тому в наших адвокатів склалося враження, що ці свідки не стільки певні й тверді в своїх зізнаннях, щоб на них можна було оперти гіпотезу участі в убивстві інших чинників, наприклад, большевиків. Дякуючи цьому, не вдалося в'яснити та ствердити участь большевиків і цілковито усунути з дебатів питання про погроми, як зовсім стороннє справі. Відомості, які було добуто від названих свідків, а почасти й з інших джерел після закінчення процесу, вповні підтверджують те, що раніше підозрівалося, а саме, що вбивство С. В. Петлюри є діло рук большевицьких агентів, які діяли з наказу і за рахунок большевицького ГПУ. А коли це правда, то настільки жалюгідною є роль паризьких націоналістичних жидівських діячів, які на процесі обстоювали правдивість заявлених Шварцбардом мотивів убивства та клялися своєю честю, що Шварцбард не був у зв'язку з большевиками!

III

На всі п'ятеро запитань, поставлених судом, присяжні Парижу відповіли більшістю голосів негативно. Шварцбарда було оправдано, а суд задовольнив цивільний позов. Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, не означав, як в наших очах, так і в очах цілого світу, що цим самим визнано правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарда, себто, що нібито Петлюра був винний у погромах. Ця теза оборони в значній мірі була збита вже під час судового слідства, коли й свідками, й документами було доведено повну непричетність С. В. Петлюри до погромів, остаточно вона була розбита в промовах адвокатів і прокурора; навіть Торес у своїй кінцевій промові говорив головним чином про «германофільство» Петлюри та про заслуги Шварцбарда перед Францією в час світової війни.

Паризький процес набрав світового значення. Преса цілого світу мала своїх представників у залі Паризького суду присяжних. Брак місця не дозволяє навести тут назви тих численних і поважних органів світової преси на різ-

них мовах, що під час процесу виявили великий інтерес і симпатії до українського визвольного руху, до найвидатнішого його представника, С. В. Петлюри. Розуміється, частина преси, прихильна з тих чи інших мотивів большевикам та «єдиній, неділимій Росії», була переповнена клеветою і ненавистю до українського руху і до С. Петлюри.

Відгуки паризького процесу докотилися і до соціалістичного Інтернаціоналу, та відбулися в спорі між представниками російської соціал-демократичної партії (Р. Абрамович) і української (І. Мазепа і П. Феденко) з приводу оцінки українськими соціал-демократами злочину Шварцбарда. Представник російських с.-д. Абрамович звернувся до комісії меншостей при соціалістичному Інтернаціоналі з скаргою на українську соціал-демократичну партію, яка, на його думку, в резолюції з приводу вбивства С. Петлюри неправильно поставилася до паризького вбивства, бо обороняла Петлюру від обвинувачень в жидівських погромах. На засіданні комісії меншостей в Цюріху, 23. II. 1928 р., представники української соціал-демократичної партії обґрунтовували ту свою тезу, що вбивство С. Петлюри було кероване не бажанням помсти за жидівські погроми, з якими він боровся на Україні, а зовсім іншими мотивами, яких треба шукати в безоглядній боротьбі російського окупаційного большевизму проти українського визвольного руху: надзвичайна популярність імені Петлюри на Україні дала зброю в руки його противників і вони поставили своєю метою його знищити. Комісія в складі: бельгійця — де Брукера, австрійця — Бауера та секретаря Інтернаціоналу — Адлера визнала, що Соціалістичний Інтернаціонал не може входити в розгляд обставин національної й політичної боротьби, яка відбувалася на Україні перед 10-ма роками, бо це діло історії. Врешті справа закінчилася тим, що Абрамович зняв своє обвинувачення*).

*) Ближчі відомості про це подано в брошурі: «Трагедія двох народів». Прага, 1928 р.

Таким чином, паризький процес не приніс для нашої національної справи того, чого так добивалися російські комуністи: він не ослабив і не дискредитував нашого визвольного руху. Можна лише сказати, що ті пристрасті, які розгорілися на процесі навколо імені С. Петлюри, ніяк би його не порадували, бо Небіжчик, Головний Отаман, був завжди прихильником співпраці з жидівською меншістю на Україні і вірив (як про це, між іншим, свідчать і жидівські діячі — М. Рафес, А. Марголін, та інші), що прийде час, коли на сторожі прав незалежної, демократичної України солідарно стоятимуть разом з українцями і маси жидівської меншо-

сти на Україні. Так воно є в усіх культурних народів, так мусить бути й на Україні.

А втім, паризький процес залишив по собі серед українського громадянства тяжке й болюче враження. Те, що перетерпіло українське громадянство під час цього процесу, весь той біль та моральні страждання від зневаги над найсвятішими почуттями нашими, від глуму над нашими чільними діячами, над нашою героїчною армією, — нехай буде прийнято, як ознака нашої глибокої пошани до світлої, дорогої пам'яті незабутнього Героя-Мученика та його пролитої крові за щастя й волю українського народу.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНУ

BIBLIOGRAPHIE SUR L'UKRAINE

ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ:

- Guil. de Beauplan** — Description de l'Ukraine depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transsylvanie. Rouen 1660.
- Chevallier** — Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne XVIIe siècle Paris.
- Scherer Jean Benoit** — Annales de la Petite Russie. Paris 1788.
- Pissot N.-L.** — Précis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes. Paris 1812.
- Clark Edouard Daniel** — Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie. Trad. de l'anglais. Paris 1813.
- Lesur** — Histoire des Cosaques. 2 tomes Paris 1814.
- Arrien** — Le periple de la Mer Noire. Traduction, etude historique et géographique, index et carte par Henry Chatard. Paris 1860.
- Merimée** — Les cosaques d'autrefois. Paris 1865.
Les populations de l'Europe Orientale — par un Français. Paris 1868.
- Rambaud** — L'Ukraine et ses chansons historiques. Paris 1875.
- Deroulède** — L'Hetman. Paris 1877.
- Stahl P. J.** — Maroussia (d'après Marco Vovtchok). Paris 1878.
- Chodzko** — Les chants historiques de l'Ukraine. Paris 1879.
- de Grandval** — Mazeppa — Partition pour chant et piano. Paris 1880.
- Tissot Victor** — L'Ukraine — Kiew. Paris 1884.
- Caix de Saint-Aymour**, vicomte. — Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois. Paris 1896.
- de Vogüé E. Melchior** — Les fils de Pierre le Grand. Mazeppa. Un changement de règne. Paris 1889.
- Baye** (baron de) — Une visite à Gavrontzy près Poltava. Paris 1903.
- Romain Sembratovitch** — Le tsarisme et l'Ukraine. Paris 1907.
- René de Chavagues** — La verité sur la Russie. Paris 1910.
Statistiques concernant la Galicie et la Bukovine. Paris 1910.
- Fedortchouk Yaroslav** — Le reveil national des Ukrainiens. Paris 1912.
- Revel F.** — Qu'est-ce que la question ruthène en Autriche. Paris 1913.
- Karmor** — Les Cosaques. Bordeaux 1914.
- Baron Boris Noldé** — L'Ukraine sous le protectorat Russe. Paris 1915.
- Stefan Rudnitsky, Ph. D.** — L'Ukraine et les Ukrainiens. Jersey City 1915.
- L'Ukraine et la Guerre.** Lettre ouverte adressée à la 2. Conférence Socialiste tenue en Hollande en Mai 1916. Edition du journal ukrainien „Borotba”. Lausanne 1916.
Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis Philip-pum Orlik. Lausanne 1916.
- Inorodetz** — La Russie et les Peuples Allo-gènes. Berne 1917.
- Choulguine A.** — L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. Berne 1918.
- Th. Savtchenko** — L'Ukraine et la question Ukrainienne. Paris 1918.
- Réau** — La république indépendante de l'Ukraine. Paris 1918.
- Stebnytzyk** — L'Ukraine et les Ukrainiens. Berne 1918.
- Th. Savtchenko** — Le droit de l'Ukraine. Paris 1918.
- Choulguine A.** — Les problèmes de l'Ukraine. Paris 1919.

- Serge Cheloukine** — L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le droit de libre disposition des Peuples. Paris 1919.
- L'Ukraine** — Un aperçu sur son territoire, son peuple, ses conditions culturelles, ethnographiques, politiques et économiques. Berne 1919.
- Pinon René** — La reconstitution de l'Europe Orientale. „Revue des Deux Mondes” 15. I. 1919 Paris.
- Korduba** — Le territoire et la population de l'Ukraine. Berne 1919.
- Pelissier** — Ce qui s'est passé en Ukraine. Lausanne 1919.
- Sydorenko** — Les problèmes nationaux de l'Ukraine à la Conférence de la Paix. Paris 1919.
- L'Ukraine en face du Congrès** — Lausanne 1919.
- L'Ukraine** — Berne 1919.
- Ukraine** — Résumé historique et politique. La Haye 1919.
- L'Ukraine économique** — Genève 1919.
- Quelques mémoires** présentes aux Gouvernements Alliés sur la question de l'Ukraine — 1915—1918. Paris 1919.
- Michel Lozynski** — L'Ukraine Occidentale (Galicie). Paris 1919.
- Michel Lozynski** — Note sur les relations Ukraino-Polonaises en Galicie pendant les 25 dernières années 1895—1919. Paris 1919.
- Comte M. Tyszkievitch** — La littérature Ukrainienne. Berne 1919.
- Timochenko Woldemar** — Relations économiques entre l'Ukraine et la France. Paris 1919.
- Kouchnir M.** — L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conférence de la Paix. Paris 1919.
- Notes** présentées par la Delegation de la République Ukrainienne à la Conférence de la Paix à Paris. I — Février — Avril 1919, II — Avril — Juillet 1919. Paris 1919.
- Dubreil Charles** — Deux années en Ukraine (1917—1919). Paris 1919.
- Constantine Lacea** — La Bucovine. Paris 1919.
- Stanislas Dnistriansky** — L'Ukraine et la Conférence de la Paix. Paris 1919.
- Woldemar Timochenko** — L'Ukraine et la Russie dans leurs rapports économiques. Paris 1919.
- G. L. B.** — Souvenirs d'Ukraine 1917—1918. Verey 1919.
- Larivière** — L'Ukraine et la Petite Entente. Marseille 1920.
- Délégation du parti socialiste révolutionnaire ukrainienne** — Le problème agraire en Ukraine — 18. I. 1918. Prague 1920.
- Moguiliansky N. M.** — La question de l'Ukraine. Paris 1920.
- Prof. Hruchevsky Michel** — Abrégé de l'histoire de l'Ukraine. Paris-Prague 1920.
- M. Inorodetz** — Pourquoi la Babylone Russe s'est décomposée. Paris 1920.
- Gailhard-Bancel** — Pour l'indépendance de l'Ukraine. Paris 1920.
- L'importance économique de l'Ukraine. Recueil des matériaux et statistiques concernant les questions économiques et financières de l'Ukraine. Bruxelles 1920.
- Loukowsky G.** — Description du Musée fondé par B. et W. Khanenko à Kiev. Paris 1921.
- Le Conseil National Ukrainien de la Galicie Orientale à la Société des Nations. Genève 1921.
- La Libre Ukraine** — Edition du Comité du Salut de l'Ukraine. Constantinople 1921—1922.
- Institut Sociologique Ukrainien à Prague.** — Antologie de la Littérature Ukrainienne. Prague 1921.
- G. Blakitny** — Les fautes fatales du Gouvernement Hétmanien en Ukraine — en 1918. Constantinople 1922.
- Communications de la Délégation de l'Ukraine Occidentale (Galicie) — La vérité sur l'état d'esprit des Ukrainiens en Galicie Orientale. Genève 1922.
- Mémoire concernant les territoires Ukrainiens sous la domination Polonaise, présenté par le Président du Conseil National Ukrainien à l'Assemblée de la Société des Nations. Genève 1924.
- Institut Ukrainien de Sociologie à Prague — Les minorités nationales dans le droit international. Prague 1926.
- Levi** — L'Ukraine — Etat indépendant. Paris 1927.
- Choulguine A.** — L'Ukraine et cauchemar rouge. Paris 1927.
- René Martel** — La question d'Ukraine. Paris 1927.
- François** — L'Ukraine économique. Paris 1928.
- L'Ukraine** — Résumé historique et politique de la situation actuelle en Ukraine. La Haye 1929.
- Elie Borchak** — La paix Ukrainienne de Brest-Litovsk. Paris 1929.
- La famine en Ukraine** — Comité de Secours aux Affamés de l'Ukraine. Paris 1929.
- Mémorial des Etudiants Ukrainiens à la connaissance du monde civilisé. Genève-Prague 1929.
- Georges Blondel** — Le problème des Minorités. Paris 1930.
- Studynsky G.** — Le problème agraire en Ukraine. Paris 1930.
- Serge Cheloukine** — Pour la Défense des droits du peuple slave Ukrainien. Prague 1930.
- E. Borchak** — Le mouvement national Ukrainien au XIXe siècle „Monde Slave”. Paris 1930.
- F. de Gerando** — Le Complot Russe en Ruthénie. Paris 1930.

- Romier L.** — Maramuris et Bukovine. „Revue des Deux Mondes“. 1. III. 1931 Paris.
- Evain Emmanuel** — Les problèmes de l'indépendance de l'Ukraine et la France. Paris 1931.
- Berger** — Qui opprime les Ukrainiens. Varsovie 1931.
- Borchak et Martel** — La vie de Mazepa. Paris 1931.
- M. Felinski** — Les Ukrainiens dans la Pologne restaurée. Varsovie 1931.
- Smal-Stocky** — L'Ukraine et la paix. Paris 1931.
- Siret** — L'Ukraine. Bruxelles 1931.
- Pétitions** relatives à la situation de la minorité Ukrainienne en Pologne. Société des Nations. Genève 1931.
- La famine en Ukraine.** Fédération Européenne des Ukrainiens à l'Étranger. Bruxelles 1933.
- Tisserand Roger** — La vie d'un peuple — l'Ukraine. Paris 1933.
- Lettre** de M. Choulguine Alexandre, représentant de la République Démocratique Ukrainienne à S. E. le Très Honorable Ramsay Macdonald, Président de la Conférence Internationale Monétaire et Économique à Londres. Genève 1933.
- Gailhard Bancel** — Mazepa. Paris 1934.
- Lettre** à S. E. le Président de la XVe Assemblée de la Société des Nations, adressée par M. Alexandre Choulguine, délégué du Gouvernement National Ukrainien, Président de l'Association Ukrainienne pour la Société des Nations. Genève 1934.
- Borchak E.** — L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale. Dijon 1935.
- Choulguine A.** — L'Ukraine contre Moscou (1917). Paris 1935.
- Martel René** — La Ruthénie Subcarpathique. Paris 1935.
- La lutte actuelle de l'Ukraine contre Moscou. Extrait de la Revue „Voix des Peuples“. N° 8-9 Septembre 1936.
- Nistor I.** — La Bessarabie et la Bucovine. Bucarest 1937.
- Jean Mousset** — Les villes de la Russie Subcarpathique 1919—1938. Paris 1938.
- René Martel** — Le problème de l'Ukraine. Paris 1938.
- P. E. Briquet** — Les Nations opprimées et la Société des Nations. Paris 1938.
- Lecompte-Boinet** — Quelques données sur la question Ukrainienne. Paris 1939.
- N. Brian-Chaninov** — Les lettres au pays des Ruthènes. Paris 1939.
- Sidobre** — Les problèmes Ukrainiens et la paix européennes. Paris 1939.
- Basile Paneyko** — Autour du problème Ukrainien. Paris 1939.
- Georges Blondel** — La désagrégation de la Tchécoslovaquie. La question de l'Ukraine. Paris 1939.
- Steber Ch.** — L'Ukraine — son histoire, ses richesses. Paris 1939.
- Prokopovitch V.** — Le Testament politique de l'Hetman Philippe Orlik. Paris 1939.
- „**Le Document**“, périodique mensuel Juin 1939. Paris. „L'Ukraine-espace vital No 1“ — par Benoist Mechin.
- Benoist Mechin** — L'Ukraine des origines à Staline. Paris 1941.
- Les Doumy Ukrainiennes.** Épopée cosaques, textes Ukrainiens, traductions intégrales avec une introduction et des notes. Par Marie Scherrer. Paris 1949.
- Borchak E.** — La légende historique de l'Ukraine — „Istorija Rusov“ Institut d'Études Slaves. Paris 1949.
- Yakemtchouk Roman** — L'Ukraine en droit international. Louvain 1954.
- Gritchenko Alexis** — L'Ukraine de mes jours bleus. Ed. Colombe Paris 1957.
- Recueil** de l'Université Ukrainienne Libre de Munich — L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen. Louvain-Paris 1957.

АНГЛІЙСЬКОЮ МОБОЮ:

- Henry Krasinski** — The Cossaks of the Ukraine. London 1848.
- Rudnytzky Stefan** — „Ukraine, the land and its people“. New York 1918.
- Rudnytzky Stefan** — „The Ukraine“ - Handbook prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office. London 1919.
- Bukovina** — Handbook — Historical Section of the Foreign Office No 5 London 1920.
- Allen W. E. D.** — „The Ukraine, a history“. Cambridge 1940.
- Hrushevsky Michael** — „A history of Ukraine“. Yale 1943.
- Chamberlain W. H.** — „The Ukraine, a submerged nation“. New York 1944.
- Manning Clarence A.** — „The story of the Ukraine“. New York 1947.
- Mirchuk Ivan** — „Ukraine and its people“. Munich 1949.
- Manning Clarence A.** — „Twentieth Century Ukraine“. New York 1951.
- Reshetar John S.** — „The Ukrainian Revolution 1917—1920“. Princetown 1952.
- Armstrong John A.** — „Ukrainian Nationalism 1939—1945“. New York 1955.

НИМЕЦЬКОЮ МОБОЮ:

- Dr. V. Zalozietyky** — Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart. Münster 1930.
- Hermann Mittelmann** — Illustrierter Führer durch Bukowina. Czernowitz 1907—1908.
- Dr. Raimond Friedrich Keindl** — Unser Heimatland Bukowina. Wien 1912.
- Schmidt Axel** — Ukraine, Land der Zukunft. Berlin 1939.
- Tsulukidze M.** — Die Ukraine. Leipzig 1939.
- Mirtschuk Iwan** — Handbuch der Ukraine. Leipzig 1941.
- Obermaier Fr.** — Ukraine, Land der schwarzen Erde. Wien 1942.

Krupnytzky Borys — Geschichte der Ukraine. Leipzig 1943.

Mirtschuk Iwan — Geschichte der Ukrainischen Kultur. München 1957.

ІТАЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ:

Bondioli Riccardo — Ucraina, la storia e l'anima di un grande popolo. Roma.

Bondioli Riccardo — Ucraina, terra del pano. Milano 1941.

ЕСПАНСЬКОЮ МОВОЮ:

Martovytch Oleh — Por la libertad de Ucrania. Buenos-Aires 1952.

Halajczuk Bohdan — El Estado ucraniano del siglo XX. Buenos-Aires 1953.

ШВЕДСЬКОЮ МОВОЮ:

Ehrenpreis M; och Jensen A. — Ukrainarna. Stockholm 1921.

ГОЛЛЯНДСЬКОЮ МОВОЮ:

Wowler H. P. — De Oekraïne. Geschiedenis von het land en zijn bevolking. Amsterdam 1939

ТУРЕЦЬКОЮ МОВОЮ:

V. Murskiy — Ukrayna ve istiklal mücahedeleeri. Istanbul 1930.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРО ПЕТЛЮРУ

ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ:

de Tokary Tokarzewski K. Jean — Simon Petlura. Paris 1926.

Choulguine Alexandre — L'Ukraine et le cauchemar rouge. Paris 1927.

Dr. V. Koraliv — Simon Petlura — héros national Ukrainien Prague 1919.

Documents sur les pogromes en Ukraine et l'assassinat de Simon Petlura à Paris. (1917—1921—1926) — Paris 1927.

Dobkowski Elie Michel — Affaire Petlura-Schwarzbard. Paris 1927.

УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ:

Пам'яті Симона Петлюри — Видання Міжорганізаційного Комітету в Празі, 1930 р., стор. 260.

Лотоцький О., проф. — «Симон Петлюра», 1936 р., Варшава, 118 стор.

Симон Петлюра в молодості — Збірка спогадів товаришів С. Петлюри, Під загальною редакцією А. Жука, В-во Хортитця, Львів, 1936, 112 стор.

Войнарович Б. — «Симон Петлюра», 3 передмовою О. Доценка, Львів, 1925 р., 48 стор.

Корбут Сидір — «Симон Петлюра», 1926—1936, В-во Дешева Книжка, Львів, 1936, 32 стор.

Волинь — С. Петлюрі — Цікаві спогади, численні ілюстрації, деякі вперше, Вид. Волинського Українського Об'єднання, 1936 р., Луцьк, 24 стор.

Вождь — Збірка з нагоди 10-тиліття смерти С. Петлюри, Видання Міжорганізаційного Комітету у Львові, 1936 р., 32 стор.

Іваніс Василь — «Симон Петлюра — Президент України», Торонто, 1953, Канада.

Симон Петлюра — Стагті, листи, документи, Центральний Комітет Вшанування Пам'яті Симона Петлюри в Америці, Видано Українською Вільною Академією Наук у США, Нью-Йорк, 1956.

Петро Сагайдачний — «В його тіні», Нью-Йорк, 1951.

Симонові Петлюрі — Слова М. Ковальського, музика Ю. Пономаренка (для баритона), Париж, 1939.

**АДРЕСИ ГОЛОВНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ КОМІТЕТУ БУДОВИ ХРАМУ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПАРИЖІ**

- ФРАНЦІЯ:** Голова Комітету Петро Плевако, 38 Avenue de l'Opera, Paris 2-me,
Tel.: Oper 71-71.
Compte en Banque: Comptoir National d'Escompte de Paris, Succursale Place
de l'Opera No. 89405 Comite de Construction de l'Englise Ukr. Orth. Aut.
Поштове ковто — Paris C.C. 1600100.
- БЕЛЬГІЯ:** Union des Ukrainiens in Belgique, 9 rue Robertson, Liege, Belgique.
- КАНАДА:** а) Consistory of the Ukrainian Greek-Orthodox Church,
с/о Very Rev. Dr. S. W. Sawchuk
7, St. John's Ave., Winnipeg 4, Man., Canada.
б) Банкове ковто в Торонто:
Ukrainian Peoples Home Credit Union, 191 Lippincot St., Toronto, Ont., Canada.
CONTO: Budiveln. Komitet Ukr. Pravosl. Cerkvy v Paryzi, No. 36.
Листування адресувати на ім'я ген. М. Садовського:
M. Sadowsky Esq., 337, Shaw Str., Toronto 4, Ont., Canada.
- США:** а) Consistory of the Ukrainian Orthodox Church of U.S.A. Box 595,
South Bound Brook, N.J. USA.
б) Ковто Міннеапольського Комітету:
Tween City Federal Saving & Loan Association,
8th & Marquette, Minneapolis, Minn., USA.
„The American Found for Building St. Simon Aut. Orth. Church in Paris,
France“, Conto No. 78997.
Листування направляти на ім'я Голови Міннеапольського Комітету
д-ра Н. Менжеги:
Dr. N Mensheha, 3240 Portland Ave., Minneapolis 7, Minn., USA.
- АНГЛІЯ:** Генеральне Церковне Управління УАПЦ у В. Британії:
Протопресвітер С. Молчачівський, 41, Percy Rd., London, W. 12.
Банкове ковто:
Lloyds Bank Ltd., 50, Notting Hill Gate, London, W. 11.
CONTO: „Ukrainian Autoc. Orth. Church Construction Committee“, Deposit
Account No. 3531/740.
- НІМЕЧЧИНА:** Пожертви на будову храму в Парижі направляти
Karlsruhe, Badische Bank, Kontonummer 148102.
Листування направляти в Митрополичу Канцелярію:
Archbishop NIKANOR, Metropolitan d. UAOKirche.
(17a) Karlsruhe, Erzbergerstr. 2/c.
- ШВЕЦІЯ, НОРВЕГІЯ, ДАНІЯ:** Українська Громада: Ukrainiska Salskapet.
Mr. K. Harbar, Box 32, Stockholm 1, Sverige.
- ГОЛЛЯНДІЯ:** Пан Гарасименко, Mariendaalstrasse 28, Utrecht, Holland.
- Всі країни Південної Америки:** Ing. W. Wasiuk, Caracas, Apartado 2666. Venezuela.
- НОВА ЗЕЛЯНДІЯ:** Mr. Fedorko, 15 Normandy Str., New-Town Wellington,
New-Zeland.
- АВСТРАЛІЯ:** Consistory of the Ukrainian Autocephalic Orthodox Church
in Australia. 35 Armadale Str., Armadale Victoria. Australia.

Друк: Друкарня «Українських вістей», Н. Ульм